

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 19
(19550)

2022 чылдың
март 23
среда

Хүннүң үнери — 06:36
Ажары — 19:00
Хүн дурту — 12:23

Садар өртээ хостуг 12+

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Республикада тудуг адыры ажылын соксатпаан

метр 400 квартира бар. 101 квартиру өскүстөргө бээри-биле садып алыры көрдүнгөн, 18 квартираны элөп-самдарарган бажыңнардан көжүрөп хамаатыларга бээр ужурулуг, а 281 квартираны күзөлдиг хамаатыларга садып-саарар. Республикада боттандырынып турар шак мындыг төлөвилелдер Кызыл хоорайда чурттаар оран-сава өрте-үнезин чурумчударынга эки салдарны чедирер ужурулуг.

Оон аңгыда, Кызыл хоорайның чаа сайзырап чоруп олурар кезээнде, Иркутская кудумчузунда хей аал чурттаар 2 бажыңның тудуу чоруп турар. Ында ниити шөлү 3,8 муң дөрбөлчин метр 104 квартира бар болур. 5 квартираны өскүстөргө бээри көрдүнгөн, 75 квартираже чурттап турар оран-савазы элөп-самдарарган хамаатыларны көжүрөп, а арткан 24 квартираны база-ла садып-саарар.

Сагаан-оол кудумчузунда база бир инвестиция төлөвилели боттандырылган: ниити шөлү 9,5 муң дөрбөлчин метр 180 квартира хүлээттинер, оларның иштинден 42 квартираны өскүстөргө бээр, 36 квартираны элөп-самдарарган бажыңнардан чурттаачыларга бээри планнаттылган.

Кызыл хоорайның "Южный" микрорайонунга тудуг ажылдарын чорударынга чугула херек инженер четкилерин 71 млн. ажыг рубльге тургускан, ук акша-хөреңги "Чурттаар оран-сава" деп федералдыг программдан үнгөн.

Республиканың Чазааның ажыл планнарында Кызыл хоорайда үстүндө айыттылган Полигонная, Бай-Хаакская кудумчуларында туттунар школалардан аңгыда, Вавилин эттэпзэнге, Кечил-оол кудумчузунга база Кызыл кожуунуң Каа-Хем, Сукпак суурларында, Таңды кожуунуң Бай-Хаак, Балгазын суурларында, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая суурунга база Бай-Тайганың кожуун төвүнге чаа школаларны тудар.

Чазактың парлалга албанының материалдары-биле И. САНЧАТ белеткээн.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Кызыл хоорайда тудуг объектилеринде ажылдың кайы хире деңгелде чоруп турарының хыналдазын чоруткан.

Сөөлгү чылдарда ниитизи-биле республикада база ылаңгыя Кызыл хоорайда чаа-чаа тудугларның чаас соонда мөөгүлөр-биле дөмей өзүп турарын чурттакчы чон улуг өөрүшкү-биле эскерип турар. Оларның аразында школалар, уруглар садтары, эмнелгелер, социал албан черлери база эң-не кол чүүл — хей аал чурттаар бажыңнар.

"Кызыл хоорайда тудуг объектилеринде ажылдың чоруп турар деңгелинге таарзындым — деп, Владислав Ховалыг медеглээн. — Спутник микрорайонунда база Бай-Хаакская кудумчузунда 280-280 олуттарлыг чаа уруглар садтарынче чаштар бо үеге чедир 2 неделя дургузунда барып турар болгай. Чаштарның чаа оран-савазы чылыг, таарымчалыг, а эң-не кол чүүл — бичии уругларның сеткилинге таарышкан".

Тываның Баштыңы тудуг адырының бистиң республикавыстың чурттакчы чонунга-даа, ниити экономиктиг хөгжүлдөзүңгө-даа канчаар-даа аажок улуг ужу-дузалыг дээрзин чугулалар айыткан. Ынчангаш Тываның Чазаа ук адырның садып-саарылга угланышкынында өскерлишкннерни кичээңгейлиг хайгаарап, чурттуң Чазааның эгелээшкннерин өөренип көрүп, республиканың бодунуң талазындаң ап болур хемчеглерин ажилдап кылып турар. Чуртувуска

хамаарышкан санкцияларның уржуктары-биле таварышса-даа, республикада тудуг адыры ажылын соксатпаан дээрзин В. Ховалыг медеглээн.

Март 1-ден тура Кызыл хоорайда Бай-Хаакская кудумчузунда 825 олуттуг чаа школаның тудуу дагын эгелээн, тудугну үе-шаанда доозары-биле, чаңгыс ээлчегде-ле 60 кижиге кызымаккай ажилдап турар.

Бо тудуглардан аңгыда, Кызыл хоорайда Полигонная кудумчузунда делгем инвестиция төлөвилелин боттандырып турар: ында туттунуп турар оран-сава-ларда ниити шөлү 17,9 муң дөрбөлчин

Бөгүнгү үндүрүлгөдө:

Хээлеп даараан карталыг Россия

2022 чылда «Бүгү Россияның чоннарының культуразының өнчү чылын» чарлаан. Ынчангаш Чуваш Республиканың Культура яамызы «Хээлеп даараан карталыг Россия» деп акцияны эгелээн. Аңаа Россияның аңгы-аңгы регионнары доозазы киржип турар. Тываның өмүнээзинден Раиса Көпеековна Тас-оол төлээлеп Тываның картазын хээлеп даарап турар.

2-ги арында

Картофель — ийиги хлеб

Делегейде экономиктиг болгаш шериг-политиктиг байдал дүшкүүрзүн, Американың Каттышкан Штаттары баштаан Россияның удурланыкчылары күрүнелер бистиң чуртувусту политиктиг болгаш экономиктиг кызагдаашкыннарга таварыштырып турар амгы үеде Тывага турум экономиктиг болгаш социал байдалды тургузар талазы-биле хемчеглерни регионнуң эрге-чагыргазы ап чорудуп турар.

4-кү арында

Бурунгаар үзел-бодалдыг аныяк башкы

Башкы — эң-не хүндүткелдиг мергежилдериниң бирээзи. Кандыгдаа алдар-аттыг улустуң ыңдында башкы кижиниң ажыг дери бар деп болур.

7-ги арында

АКЦИЯ

Хээлеп даараан карталыг Россия

2022 чылда «Бүгү Россияның чоннарының культуразының өнчү чылын» чарлаан. Ынчангаш Чуваш Республиканың Культура яамызы «Хээлеп даараан карталыг Россия» деп акцияны эгелээн. Аңаа Россияның аңгы-аңгы регионнары доозазы киржип турар. Тываның өмүнээзинден Раиса Көпеековна Тас-оол төлээлеп, Тываның картазын хээлеп даарап турар.

Раиса Көпеековна Тас-оол: — Мен 1990 чылда Иванов облазынга Уран чүүл училищезин доостум. Бай-Тайга кожууннун Кызыл-Даг школазынга уругларга күш-ажыл кичээли башкылап турдум. Ынчан школага шенелде программа эгелей берген чүве.

Тыва үндезин культура төвүнүн специализи Сонамаа Куулар:

— Тывада угулзалар даарап чоруур мастерлер ховар. Оларның бирээзи Раиса Көпеековна Тас-оол. Раиса Тас-оол 23 чылдар дургузунда угулзалар даарап ажылдап чоруур, дуржулгалыг мастер. Ынчангаш бис Көпеековнаны дилээривиске, чөпшээрешкеш, ажылды хүлээнип алган. Картаның дүрзүзүн чурукчулар Аяс Кагай-оол биле Радомир Балган чурар. Акцияны эрттирип турар Чуваш Республика регион бүрүзүнче карта даараар төстү чорудуп берген.

Март 10-да даарап доозуптарга, Чуваш Республикаже чорудар бис. Олар шупту регионнарың хээлеп даараан карталарын чыгаш, тудуштурар. Июль 12-де, Россия хүнүнде, Надежда Георгиевна Бакина «Хээлеп даараан карталыг Россия» деп картаның таныштырылганын Чебоксарга кылыр. 2022 чылдың декабрь төнчүзүңге чедир Россияның регион бүрүзүнче делгелгени организастаар. Амдыызында кайы

хоорайдан эгелээш, каяа доозарын билбес бис. Кызылга база чедип кээр боор деп идегел бар. Үези кээрге, кажан, каяа хемчег болурун чарлаптар бис.

Школаның директору Ольга Болат-ооловна Күжүгет даараныр шеверлерни чалап алгаш, тыва хээлер дугайында төлөвилелди таныштырган. Тываның уран

дааранылганың мастерлери Кызыл-Дагга чурттап чораан. Ынчангаш школависка ук программаны шилип алган болган. Ол программага даянып алгаш, тыва хээлерниң аңгы-аңгы хевирлерин шенеп сайырадып эгелээн мен. Ооң мурнунда орус хээлерни кончуг эки даарап чораан болгай мен.

Картаның ортузунда өлчей удазынын бир өске кылдыр, оон кыдыын илчирбелеп дааралдым. Дыгыр-хээлерниң өңнерин болгаш ооң тургузуун база таарыштырдым. Хээниң тургу-

чайыры дээш хээниң тургузуун каш чыл иштинде өөредип келдим. Ам карта даараарда, ол дүрүмнерни ажыгладым.

Чурукчуларның чуруп берген картазы кончуг уткалыг. Топтап көөрге, Тываның шупту төөгүлүг, онза-солун черлери ында кирип турар. Чижээлээрге, хүн хүннеп турар. Эзир куш ужуп чоруур. Ак-көк булуттарлыг дээривис бар. Азияның төвүнде шыпшык бажында сыынныг тураскаалывысты чураш, «Азияның төвү» деп бижээн. Чонувус хөй кезинде сарыг шажынга чүдүп чоруур. Ынчангаш арыг лотос чечээниң кырында «Тыва» деп бижик болгаш кадарыны чурар. Тыва дагылыг чер болганда, дагларны база немээн. Херээжен улузувус шаандан тура-ла ширтек сырып келгеш, ам-даа ону кылып чоруур. Ширтектиң сырыгларын хемниң чалгы азы балык казыры ышкыш кылдыр чураш, даараан мен. Ооң соонда тываларда хана-карактыг деп сырыг база бар. Ол хана-карактар-биле Тываның тугунун сарыг өңүн дааралдым.

Бо ажылды кыла бээримге, база элээн нарын болду. Бодаарга, амыр. Шынында кылып эгелээрге, база төнмөстөй бээр-дир. Эртенден кезээге чедир чүгле даараныры база болдунмас. Бажың ажылдары база бар апаар. Хүнде ийи хирешак даараар-дыр мен. Чамдык республикалар хөй кезинде дужаапкан дээрге, далажыксап эгеледим. Чараш болгаш шынарлыг кылдыр кылып алыры чугула.

Айдың ОНДАР.

МАРТ 21 – БҮГҮ-ДЕЛЕГЕЙНИҢ ПОЭЗИЯ ХҮНҮ

Шүлүк — тыва литератураның үндезини

Март 21 – Бүгү-делегейниң поэзия хүнү. Россияда чоокку чылдарда демдегелеп эгелээн. Тывада база чылдың-на сөөлгү 4-5 хире чылда демдегелеп турар. Ол хүн шүлүк бижип чоруур шупту улустуң байырлалы. Аныяк-даа, ортума-даа салгалдың, улуг-даа шүлүкчүлүгүнүн эл-сеткил каттыштырылганың хүнү болур. Ынчангаш Тыва Үндезин культура төвүңге бо кайгамчык хүннү байырлап эрттирген. Чаа кижигүннерге шынзылгаларны тыпсып, чылдың түңнелдерин үндүрүп, чедиишкинниг болганнарны шаңнап-мактап, яамылардан болгаш өске-даа албан черлеринден өөрүп четтиришкин болгаш хүндүлел бижиктерни тывыскан.

«Байырлыг чыышче чүгле шүлүкчүлөр эвес, кожууннарда шүлүк бижип, эгелеп-даа чоруур чечен чогаалдың мөгейкичилерин база хоочуннарын чыып турар бис. Хоочуннар чечен чогаалдың үндезилеп тургустунганындан бо хүннерге чедир хөйүнү кылып чораан» — деп, Тываның чогаалчылар эвилелиниң даргазы Сайлыкмаа Комбу демдегелеп турар.

Шүлүк — мурнакчы депшилгелиг чогаал. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бээр-ле, «Тулчуушкунче» деп ыры чаңгыланып эгелээн. Ооң-биле чергелештир бо хүннерде Украинада дайын темазына дыка хөй шүлүктөр төртүтүнген дээрзин Сайлыкмаа Комбу чугаалап турар.

«Солун арнын таварыштыр шупту шүлүкчүлөргө байырымны чедирип тур мен. Шуптувуска чаа-чаа чогаалдарны, шүлүк

номнарын, кадык-чаагай болурувусту, чогаалдыкчы чедиишкиннерни күзээр кижидир мен» — деп, Тываның улустуң чогаалчызы Николай Куулар байырын чедирген.

Өске чогаал жанларындан шүлүк чогаалының онзагай ылгалы — делегейде тускай хүннүг болуп турар. Поэзия литератураның эң-не мурнай сайыраар, үргүлчү өскерлип турар жанры болур. Проза, драма, тургия поэзияга көөрдө, оожум хөгжүүр. Хензиг шүлүк иштинге хөй-ле бодаалдар, сагыш-сеткилдин аңгы-аңгы байдалдары кире бээр. Ниити чогаал баштай-ла улуг романнардан эвес, а шүлүктен эгелээн дээрзин демдегелеп турар.

«Тыва литератураның эгези янзы-бүрү шаптаразыннарны ажып эртип турган. Амгы үеде база нарын байдал бар. Аныяк-

өскенниң ном номчуур сонургалы кудулаан деп турар бис. Ооң өске талаларын база көөр болза эки. Чогаалчыларның болгаш чогаалдарның боттарында база чылдагаан бар болуп чадавас» — деп, Тываның күрүне университетинин башкызы, Тываның чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү Эрик Норбу демдегелеп турар. Ооң санап турары-биле алырга, номчукчу кижилер болза, бодунуң дугайын, бодунга чоок, ону дүвүредип, хөлээдип турар айтырыгларны номчуксаар. Амгы үениң аныяк салгалын хаара тудуптар чогаалдарның эвээш болуп турары база чылдагаан болуп турар чадавас. Чогаалчы кижилер бөгүңү амыдыралды, эртенги кел чыдар агаарны баш бурунгаар билип турар болур ужурлуг. Чогаалдың шынарынче кичээнгейни салып, аңаа хамаарышкан айтырыгларны чугаалажыр эпиг үе бо болуп турар. Ынчан чогаалчылар мөөңнежи, бот-боттары аразында бодаалдарын үлежи, сайгарылгаларны чорудуп, кандыг чидиг айтырыг-

лар барын, кайнаар кичээнгей салза чогуурул дээн хевирлиг чугаалажыр аргалыг.

Тыва чон культуразында, төөгүзүңге ынакшылы күштүг болганындан чечен сөске база хамаарылганы шак-ла ыңдыг. Ынчангаш барык-ла тыва кижилер шүлүктү бижип турар. Кол билип алыр ужурлуг чүүлүс — профессионал чечен чогаал деп билиишкинниң бары дээрзин Эрик Норбу демдеглээн. Аңаа литератураның дээжизи болур янзы-бүрү дүрүмнерни сагыр апаар. Шүлүк дүрүмүн

өөрөнмээн кижилер шүлүк хевиринге бижээн сөзүглелдерни чогаал кылдыр санап болур. Ону чончу уран хевир дээр. Ону хоруп болбас. Кандыг-бир арга-биле тайылбырны чорудары чугула. Күзел күштүг болза, интернет четкизинден шүлүк дүрүмнерин тып ап болур арга база бар. Кедерезе, чогаалчылар-биле харылзажып болур аргалар база мурнувуста. Ооң мурнунда чүгле чечен чогаал каттыжышкын-нарындан чаа үннер үнүп турган болза, амгы үеде кайы-даа булуңдан сонургалдыг кижилер бодунга херек чүүлдерни билип алыр аргазы бар.

Амгы үеде Тываның чогаалчылар эвилелинде 90 ажыг кижилер бактап турар. Оларның иштинде аныяктар база хөй. Боттарының номнарын үндүрүп алгаш, Чогаалчылар эвилелинче кирбээннерни база чыып кирип турар. Аныяк чогаалчыларже кол кичээнгейни салып турары кончуг өөрүнчүг. Ол ышкыш улуг чогаалчылар база кичээнгейниң төвүнде. Олар аныяк чогаалчыларга үлөгер-чижек болгаш улуг школа болур.

Оон аңгыда, Тываның чогаалчылар эвилели онлайн кичээлдерни эрттирип, аныяк-өскенге болгаш ону хереглеп турар кижилерге билиг, мергежилди берип турары кончуг эки. Аңаа аныяк чогаалчылар Эрик Донгак, Родион Донгак, Меңги Ооржак идекпейлиг кирип турарлар.

Чыжыргана СААЯ.

ЧИДИГ АЙТЫРЫГ

ӨҢНҮҮВҮС — АЙЫЫЛДЫГ

“Ыт — кижиниң өңнүү” дижир болгай бис. Ол “өң-нүктеривис” чуртувустун хоорай-суурларында хөлүн эрттир көвүдээш, бөлүктежи, улуг-бичии кижилерге халдап, харын-даа мырыңай амы-тынынга чедер таварылгалар ийи-чаңгыс эвес. Кызыл хоорайның чоогунда солагай талакы дачаларның девискээринге 2021 чылдың март айның 1-ниң хүнүнде кезээ бөлүк ыттар херээжен кижини үзе-чаза соп кааптарга, ол кижини республиканың № 1 эмнелгеге өлгени ам-даа уттундурбаан.

Тояанчы ыттар кижилерге чүгле халдаары-биле айыылдыг эвес, черлик болгаш азырал дириг амытаннарның аразынга бо-ла илереп кээр калчаа аарыг дээш өске-даа хоралыг халда-вырлыг аарыгларны кижилерге дамчыдыптары-биле база айыылдыг.

Сөөлгү үеде араатан черлик аңнарның калчаа аарыгы Тываның девискээринге бо-ла тыптып кээр апарган. 2022 чылдың октябрь айда Эрзин кожунунуң Бай-Даг суурдан шоолуг ырак эвесте Бай-Хөл хөлдүн чоок-кавызынга өлүг адыгның мага-боду тывылган. Ооң арткан-калган мөчүзүн ветеринар эмчилер шинчилеп көргөш, калчаа аарыгның вирустарын илередип тыпкан.

Ооң соонда ийи ай хире үе эрткенде, 2022 чылдың январь айның 9-та, Каа-Хем кожунда Саргал деп черден калчаа аарыг дилги тывылганы, ол чоок-кавыда мал-маганның, ыт-куштуң шуптузунга калчаа аарыгга удур тарышкынны чорутканы кижилерниң чамдызын дыка дүвүрөткөн. Чүге дээрке көдээде чер кезип, чем дилеп маңнажып чоруур ыттар база калчаа аарыгның тарадыкчылары апарып болур.

Бо таварылганың соонда, ийи ай хире болганда, Кызыл кожунуң Кара-Хаак сумузунуң девискээринде Кара-Суг деп черге мыйыстыг бода малдың өлүг мөчүзүн Тываның ветеринария лабораториязының ажилдакчылары 2022 чылдың март 1-де шинчилээш, база-ла калчаа аарыгы деп тодараткан.

Черлик дириг амытаннар калчаа аарааш, кижилерден кортпас, чурттакчылыг черлерге кирип кээр. Бо чылдың март сесте Таңды кожунуң Шынаалыг деп черде малчының кыштаанче бөрү эртенгиниң тос шак

үезинде киргеш, инекче халдап, ооң боостаазын ызырып алган. Кадарчы Вячеслав Иргит балды биле бижек тудуп алгаш, бөрүнү ойладырга, араатан амытан малчынның бодунче халдааш, ооң холун ызырган. Малчын бөрүден камгаланып, ону каш катап бижек-биле шашкаш, өлүрүп каан. Ол бөрүнүң өлүг мага-бодун республиканың ветеринария албанының эмчилери шинчилээш, база-ла калчаа аарыгның вирустарын илередип тыпкан.

Калчаа аарыг бөрүнүң кижиге халдааны Тывада чүгле чаңгыс бо таварылга эвес. 2021 чылдың март айда хүндүс калчаа аарыг бөрү Мөңгүн-Тайга кожунуң төвү Мугур-Аксы суурже халып киргеш, алды кижини ызырып каапкан. Ол бөрүнү машина-биле бастырып өлүргөн.

2021 чылдың октябрь — 2022 чылдың март айлар: чартык чыл хире үе дургузунда Тываның девискээринге черлик болгаш азырал дириг амытаннар калчаа аарыгдан аарааны — дыка дүвүрөткөн. Чүге дээрке хоорай-суурларда тояанчы ыттар черликсээш, оларның аңчы-меңчи шынарлары “оттуп”, чурттакчылыг черлерниң чоок-кавызында хову-шөлдерде, арга-арыгга өргөлөп, күскөлөп чоруп турары илдеп апарган. Бир эвес Кызыл хоорайны алып болза, ооң мурнуу талазында ховуда “аңчы” ыттар көскүлөң. Бо ыттар черлик амытаннарның калчаа аарыгын хоорай-суурларның чурттакчыларына тарадып болурунун айыылы бар.

Тываның девискээринге черлик амытаннарның калчаа аарыгы ыттарже дамчып турган таварылгалар бар. Чижээлээрге, 2014 чылдың январь айда Тес-Хем кожунуң Ак-Эрик суурга калчаа аарыг ыт илереттинген. Ол ыт бөрү, дилгиден азы калчаа аарыг өлүг амытанның сегин

чигеш, калчаараан чадавас деп халдавырлыг аарыгларга удур ажил-чорудулганың специалистери демдеглээн.

Кудумчуга ыттарга ызырткаш, азы ол аарыгны ыдының болгаш диизиниң чараазын, кадыг-суук албанын дамчыштыр бодунга чыпшырып алган кижини калчаа аарыгдан аараанын 3–6 неделя дургузунда белен эскербес чүве-дир. Ол аарыгның вирузун ажи-төлүнгө, ада-иезинге дээш өске-даа кижилерге тарадып чоруп турар.

Калчаа аарыгның вирузу хамыктың мурнунда кижиниң мээзинге болгаш нерв системасынга дээр. Бир эвес кижини өйлөп-өйлөп аажок хөглүг апар, каттырап-иттирер, кандыг-даа чылдагаан чокка хенертен хорадаар, кулаа аажок дыңнангыр, карактары ынай-ла чүвени көрүп каар, сугдан болгаш хатсалгындан коргар, бир-ле черже халып чоруксай бээр болза — калчаа аарааны ол. Ынчангаш эң ылаңгыя кудумчуга ыттарга ызыртканда, эмнелгеге дораанна барып, калчаа аарыгга удур тарыдып алганы дээр.

ХАЛДААРЫ КӨВҮДЭЭН

Тывага 2020 чылда кижилерге ыттарның халдаанының 513 таварылгазы демдеглеттинген, оларның аразында 160 таварылга — бичии уруг-дарыгже халдааны. 2021 чылда ыттарның кижилерге халдаары улам көвүдээн — 563, бичии ажи-төлче халдааны база көвүдээн — 241 таварылга.

Чүгле массалыг информация чепсектери дамчыштыр билдингир апарган таварылгалар ёзугаар алырга, Россияга 2021 чылда 391 кижини тояанчы ыттар ызырып өлүргөн. Ортамаа-биле алырга, бир айда үш кижини тояанчы ыттар амы-тынындан чарган. Оларның санынче Кызылдың солагай талакы дачаларның девискээринге 2021 чылдың март айның 1-ниң хүнүнде кезээ ыттарга ызыртып өлгөн херээжен кижини база кирген чадавас.

Найысылал Кызылда ыттар-

ның көвүдээнинге, оларның кижилерге, эң ылаңгыя бичии уруг-дарыгга дыка айыылдыг апарганын хоорайның чурттакчылары “Шын” солунуң арыннарынга улуг дүвүрөл-биле көдүрүп турары анаа-ла шуугаазын эвес. “Ожрый” микрорайонда черлик ыттарның өзүп көвүдээнин Москвская кудумчузунда 101, 109, 107 дугаар бажыңнарның чурттакчылары бижээш. Кызылдың төп девискээринде ыттарның аажок көвүдээнин, олар бок төгөр контейнерлерден чем дилеп, бөлүк-бөлүү-биле чазарланып турарын, бок төгөр безин арга чок апарганын, кудумчуга ажи-төлдү агаарладыры безин айыылдыг дээрзин Титов кудумчуда 15 дугаар бажыңның чурттакчызы Алдаймаа Кыргыз “Шын” солунче бижээш.

Кижилерге тояанчы ыттарның халдап турарының, оларның санын кызырар дугайында чурттакчы чоннуң хомудал билдиришикиннери Россияның регион бүрүзүнүн администрацияларында овааланы берген. Ынчалза-даа тус чер эрге-

чагыргаларының хол-буду “ыттар хоойлузу” деп ат-сураа алган федералдыг хоойлу-биле хүлүттүнгөн. Бо хоойлуну тус эрге-чагырга чери хажытпас, албан күүседир ужурлуг. Ынчанмас болза, “ыт хоойлузунуң” күүселдези дээш харысалгалыг тус черниң даргалары албан-дужаалындан дүжөрүнге чедир хемчегге онаажыр.

Бо хоойлунуң күүселдезиниң акшаландырышкынын база регионнарга чүдүрүп каан. Тыва ышкаш девискээрлерге ол угдунмас чыгы. Ону санап көргөш, бистиң даргаларывыс баштарының дүктөрүн чулуп кааптар часкан деп болур. Кызыл хоорай мэриязының чижек санаашкыны-биле алырга, Кызыл хоорайда тояанчы ыттарның саны — 8 муң баш хире. Бир ытты туткаш, акталааш, кадыын экижидир азырааш, катап кудумчуге салып үндүрүптеринге ортумаа-биле 6–7 муң рубль херек. Кара угаан-биле түңнөп үндүрерге, 48–56 миллион рубль акшаны хоорайның кызыы бюджетинден сүвүрүп алып апар-дыр. Ол чарыгдалдар улам көвүдээр, чүге дээрке ыттарның төрүттүнери өлүрүндөн 2–3 катап көвей. Чаңгыс кыс ыт бир чылда 3–6 эникти төрүп каап болур.

“Ыттар хоойлузунга” удурланмаан регион Россияда барык чок. Ынчалза-даа Президентиниң холунуң үжүү-биле быжыглаан хоойлуга олар күш четпээн. “Ыттар хоойлузун” Күрүне Думазы база хая-даш дег камгалап турар. 2022 чылдың январь 22-де Чита областың Домна суурга 7 харлыг уругну эниктерин хопталаан кыс ыттың өлүр ызырып каапканы; 2022 чылдың бүдүүзүндө, 2021 чылдың декабрь айның 29-туң хүнүнде Якутск хоорайның ипподром чанынга Соңгу-Чөөн чүк федералдыг университеттин башкызы 54 харлыг Сардана Слепцованы бөлүк ыттар үзе-чаза ызырып өлүргени дээш ыттарның азыг-дижинден өске-даа кижилерниң хей черге амы-тынындан чарылганы “ыттар хоойлузун” үндезининден эде көөрүңгө чылдагаан эвес болуп турар.

Ыттарны акталаан соонда, оларны хоргадап черинден үндүрүп чорудар кылдыр “Дириг амытаннарга харысалгалыг хамаарылга дугайында” федералдыг хоойлуда быжыглааны “кара рынокту” болгаш коррупцияны тывылдырарына өжөгөргөз кылган чүүл деп эксперттерниң чамдызы санап турар.

Ш. МОҢГУШ.

МАРТ 21 — БҮГҮ-ДЕЛЕГЕЙНИҢ АРГА-ЭЗИМ ХҮНҮ

Лесопатолог мергежил-биле таныштырган

Кызылдың «Аныяк» өөредилге төвү янзы-бүрү мергежилдерниң эге билгилерин, чаңчылдарын өөрөтпишаан, солун ужуражылгаларны организастан эрттирип турар.

Тываның Арга-арыг камгалаар төвүнүн специалистери «Лесопатолог деп кымыл?» деп темалыг ажык кичээлди хоорай школаларының 9–11 класстарына эрттирген.

Ыяштарга аарыг тывылдырар курт-кымыскактарны, мөөгүлери көргүзүп, айтып бээри-биле, аргадан чыып каан коллекцияны эккелген.

Бойдуска арыг агаарны хайыралаар арга-эзимнер, тайгалар, үнүштер, ыяштар — күрүнениң камгалалында. Лесопатолог — ыяш үнүштерниң эмчизи болганда, ол муң-муң гектар черни чадаг эргий кезип кылаштаар. Ооң кылыр ажылы берге-даа болза, солун. Бойдуска ынак, ону кадагалап

хумагалаар быжыг сорулгалыг, тура-соруктуг кижилерниң мергежили дээрзин тайылбырлап бергенер.

Лесопатолог мергежилди Кызылда ТывКУ-да, Дивногорск хоорайда Арга-арыг технологияларының техникумунда, Сибирьниң М.Ф. Решетников аттыг күрүне университетинде өөредип турар.

«Арга-арыг камгалаары — бистиң ажылымыс» деп мергежил таныштырылгасынга школачыларның сонургаан айтыргаларына специалистер харыылаан, ажыктыг болгаш солун ужуражылга болган.

Тываның Арга-арыг камгалаар төвүнүн парлалга албаны. Р. ДЕМЧИК очулдурган.

ЧАСКЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫНГА БЕЛЕТКЕЛ

Картофель – ийиги хлеб

Делегейде экономиктиг болгаш шериг-политиктиг байдал дүшкүүрзэн, Американың Каттышкан Штаттары баштаан Россияның удурланыкчылары күрүнелер бистиң чуртувусту политиктиг болгаш экономиктиг кызгадашкын-нарга таварыштырып турар амгы үеде Тывага турум экономиктиг болгаш социал байдалды тургузар талазы-биле хемчеглерни регионнуң эрге-чагыргазы ап чорудуп турар. Аш-чемниң болгаш чугула хереглелдин барааннарының өртзэн хөлүн эрттир өзөрүн болдурбазы-биле холбаалыг контроль-хыналда хемчеглерден аңгыда, республикага аш-чем аймааның четчир курлавырын хандыраарына Тываның бодунуң иштиги арга-шинээн ажыглаары база кончуг чугула боору чугаажок. Ол магадылалдарның бирээзи – чер болгаш мал продукциязын көвүдөдир бүдүрери.

Россияда амгы социал-экономиктиг байдалдан-даа оранчок берге эрткен чүс чылдың тозан чылдарында база Тываның чурттакчы чону чер болгаш мал-магандан халбактанып, зыт-сүттү, тарааны болгаш картофельди шыдаар шаа-биле бүдүрүп тургаш, аш-чутка таварышпайн барган болгай. Тываның чурттакчыларының ажыгалалына херек зыттын 60,7 хуузу, сүттүн 61,5 хуузу, картофельдин 72,2 хуузу республика боду бүдүрүп турар апарган. Бо дээрже эки чедишкен. А кол-ла чүве – көдээ ажил-агыйның чер болгаш мал продукциязын республикага улам көвүдөдир бүдүрүп үндүрүп, Тыва бодунуң хереглелин боду бүрүнү-биле хандырып болурунга бузурелдин чонда тыптып келгени. Чижээлээр, Юрий Сарыгларович “ВКонтакте” социал четкиде Тыва Республиканың Чазааның арынынга Тыва боду сүттен твора, быштак дээш өске-даа ак аш-чемни, зытти болгаш картофельди хереглелге четчир кылдыр бүдүрүп болур апарганын демдегледип, ногаа болгаш картофельди кадагалап ажаар улуг шыгжамыр черлерин тударын саналдаан.

Улусчу төлевилел

Республикага аш-чем аймааның четчир курлавырын тургузарының дугайында чугаалажып тура, картофельге доктаап көрээлинер. Чон картофельди “ийиги хлеб” деп адаар-ла болгай. Чүге дээрже аш-чут дүшкен берге үеде кижилер картофельди тарып өстүрүп, ону чемге ажыглап, аштан өлбейн-читпейн чорааннар. Чер ажил-агыйның өске продуктуларына деңнээр, картофельди тарып өстүреринин технологиязы бөдүүн, чаас-чарлыг, өл-шыктыг чылдарда картофельдин үрезинин хөзүңгө хөөп каарга-ла, багай эвес дүжүт үнүп кээри бүгүдө билдингир.

Тываның чурттакчыларының ажыгалалына херек зыттын 60,7 хуузу, сүттүн 61,5 хуузу, картофельдин 72,2 хуузу республика боду бүдүрүп турар апарган.

Республиканың чурттакчы чонунуң амыдыралының байдалын экижидеринге көскү уjur-дузалыг болган социал төлевилелдеринин бирээзи – 2016 чылдан боттандырып эгелзэн “Социал картофель”. Төлевилелдин кол уjur-утказы – чединмес амыдырал-чуртталгалыг болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге картофель болгаш ногаа аймаа тарып өстүрүп алырынга дуза.

“Социал картофель” төлевилелди “Улусчу картофель” кылдыр 2021 чылда эде адааны ооң чүгле адын өскерткени ол эвес, төлевилелдин кызыгаарын алгыткан, ол чүгле социал уjur-дузалыг

эвес, а республиканың чурттакчы чонун картофель тарып өстүреринге калбаа-биле хаара тударынче, кижилернин улам ажил-агыйжы болурунче угланган төлевилел болдурган. Төлевилелдин моон соңгаар сорулгазы өг-бүлелернин ажил-агыйжы арга-хоргазын шимчедири, оларга боттары картофель болгаш ногаа аймаа-биле хандыртынар байдалды тургузары, алызы барып, өг-бүлелернин хөй кезии хууда огород дузалал ажил-агыйжы болурун чедип алыры.

“Тывага тарып өстүрген картофельдин шынары өскээртен сөөртүп эккелген картофельдин шынарындан эки”.

В. Ховалыг.

Республикада картофельди тарып өстүрүп, шыгжап кадагалап турарына хамаарыштыр: “Тываның иштинге картофель-биле чурттакчы чоннуң хереглелин бүрүнү-биле хандырып болур, боттарывыс ону четчири-биле тарып өстүрүп шыдаар, өске хереглекчилерге-даа садып болур хиревисте, ийиги хлеб картофельди чүге Саян артындан сөөртүп кирип турарывыска, кезээде элдепсинип чораан мен. Тывага тарып өстүрген картофельдин шынары өскээртен сөөртүп эккелген картофельдин шынарындан эки” – деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бодунуң блогунга 2021 чылдың чазынында бижээн болгай.

“Улусчу картофель” төлевилелди Тываның чурттакчы чону картофель тарып өстүрерин көвүдөдиринче угландырган-даа болза, ногаа аймаа тарып өстүрери-биле база харылзаалыг болган. Чылдың-на чазын картофель үрезини-биле кады огурец, помидор, морковь дээш өске-даа ногаа аймааның үрезиннерин

хамаанчок, картофель безин тарып өстүрбейн турары чажыт эвес. Ногаа аймаан болгаш картофельди өг-бүлө бүрүзүңге тарып өстүрерин суртаалдаар, тус чернин чурттакчыларын чаңчыктырар талазы-биле ажил сөөлгү үеде кожуунарда болгаш сумуларда идепкейжээн.

“Улусчу картофель” төлевилелди ногаа тарып өстүрери-биле Тожу кожуунда калбарткан деп демдегледип болур. “Чемгерикчи огород” деп улусчу төлевилелди боттандырып чорударын эрткен 2021 чылда чар-

лаан. Кожуун чергелиг төлевилел ёзугаар амыдырал-чуртталгалы берге байдалдыг өг-бүлелерге чүгле картофель үрезинин эвес, ногаа үрезиннери болгаш кат-чимис дөстөрүн дузаламчыга бээринин ачы-буян акцияларын эрттирген, ногаа аймаан тарып өстүреринин мастер-класстарын организааан. Мастер-класска улуг арга-дуржулгалыг ногаажылар ногаа өзүмнеринин үрезиннерин канчаар тарырын, өзүмнерни ажаап өстүрерин баш бурунгаар белеткеп каан материалдарга

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле яамызының дыңнатканы-биле алырга, “Улусчу картофель” социал төлевилелдин 2021 чылда киржикчилери ниитизи-биле картофельдин болгаш ногаа аймааның 300 тонна хире дүжүдүн ажаап алган. Оларның аразындан картофель – 200 тонна ажыг, морковь – 30 тонна, свекла – 14 тонна, огурец – 7 тонна, капуста 29 тонна хире.

херек кырында көргүскен. “Чемгерикчи огород” төлевилелди боттандыраарының “Орук картазын” безин ажилдап кылган. Ол карта 2022 чылда база уламчылаар. Ооң бир магадылалы – Тожунуң машина-техниканы эки билер мастерлеринин колонкалыг кудуктарны боттары кылып турары. Ону Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Тожу кожуунга чоокта чаа чорааш, боду көргөн. Суурларга кудуктар көвүдээр, картофель, ногаа тарып өстүрүп, оларны суггарырга таарымчалыг байдал тургустунар болгай.

Бо 2022 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунуң социал камгалал төвүндө “Бодунуң огородумга ынак мен” деп шөлдү ажиткан. Бо шөл өг-бүлелернин бажыңнарының чанында огородтарга ногааны болгаш картофельди тарып өстүреринин суртаалчызы, ада-иелерни, оларның ажы-төлүн ногаа аймаан тарып өстүреринге өөредиринин школазы апаар.

Суггарылга айтырылганы

Тываның чурттакчы чонунга ногаа аймаан тарып өстүрери-биле база холбаалыг “Улусчу картофель” төлевилелди боттандырып чорударына бир берге чүүл – огородтарда картофель болгаш ногаа аймааның суггарылгазы. Эң ылаңгыя суг ханы чыдар черлерде чурттакчы чоннуң суг-биле хандырылганы берге дээрзи билдингир. Бо чидиг айтырыгны Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республикага федералдыг бюджеттен үндүрүп берген акша-биле шиитпирлеп эгелзэн. Эрткен 2021 чылда 28 суурга колонкалыг 39 кудуктарны кылган. Суурларда эрги кудукту чаа дериг-херексел-биле чаартканы, чаа кудуктарны кылганы болгаш ам-даа немей кылыры чурттакчы чоннуң ногаа тарып өстүрерин улам неггезинге болдурары чугаажок.

“Улусчу картофель” төлевилелден картофель үрезинин алганының өг-бүлелер чүү хире хемчээлдиг картофельди тарып өстүрүп алган дугайында сан-чугаайларлыг медээлер бар-даа болза, ол өг-бүлелер картофель үрезинин күзүн чүү хире курлавырлап ап, ону дараазында чылда тарып, социал төлевилелдин дузазы чокка боттары картофельди тарып өстүрүп ап турар апарган бе дээрзинин дугайында тодаргай ажык медээлер кожууннар болгаш сумулар эрге-чагыргаларының талазындан чок. Бир эвес “Улусчу картофель” төлевилелдин киржикчилери боттарының амы-хууда картофелин курлавырлап, бажыңнарының чанынга боттарының огород дузалал ажил-агыйын тургуспас, хөгжүтпес болза, төлевилелдин алыс кол сорулгаларының бирээзи чедип алдырмааны ол.

Черде бажың-балгаттыг тыва өг-бүлелернин хөй кезии, чеже-даа дембилелиг болза, картофель болгаш ногаа тарып өстүреринге шоолуг-ла тура чок. Ындыг чоруктан оларның уруг-дарыы чүгле огорода эвес, өске-даа ажил-агыйга чаңчыкпаан болур. Ооң уржуунда олар черден хоорук, “кара” ажилдың кадыг-бергезинге дадыкпаан кижилер болуп өзөр чыгы. Ажыы-биле чугаалаар болза, дем чок-даа кижилерге безин чииринге өй ногаа аймаан бажың чанынга тарып өстүрери чазын-күзүн 2–3 хуннун, чайын эртен-кежээниң ажылы. Телевизор кайгап, социал четкилерге астына берген олуларының орнунга эртен-кежээ огорода үр эвес ажилдаары кижинин күш-шыдалына, өг-бүлезинин орулгалыына ажыктыг.

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле яамызының дыңнатканы-биле алырга, “Улусчу картофель” социал төлевилелдин 2021 чылда киржикчилери ниитизи-биле картофельдин болгаш ногаа аймааның 300 тонна хире дүжүдүн ажаап алган. Оларның аразындан картофель – 200 тонна ажыг, морковь – 30 тонна, свекла – 14 тонна, огурец – 7 тонна, капуста 29 тонна хире.

2022 чылда Тывага картофель тарып өстүрери эрткен чылдындан-даа хөй болур уjurлуг. Бо чылын картофель үрезинин садып алырынга болгаш “ийиги хлебти” тарып өстүреринин шөлүн улам калбартырынга республиканың бюджетинде 47 миллион рубль көрдүнген. Ооң чамдыызы “Улусчу картофель” төлевилелдин киржикчилеринге деткимчеге үнери чугаажок.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республикага 2022 чылдың апрель–июльда шериг албанынче 1995–2004 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны келдиреринин дугайында

«Шериг хүлээлгениң болгаш шериг албанынч дугайында» № 53-ФХ 1998 чылдың март 28-те үнген Федералдыг хоойлуга база Россия Федерациязының Чазаның «Россия Федерациязының хамаатыларын шериг албанынче келдирер дугайында чурумну бадылаарының дугайында» 2006 чылдың ноябрь 11-де үнген № 663 доктаалыга дүүштүр, шериг учедунга турган азы турбаан, ынчалза-даа шериг учедунга албан турар ужурулг болгаш курлавырда турбайн турар Россия Федерациязының 1995–2004 чылдарда төрүттүнген хамаатыларының Тыва Республикага 2022 чылдың апрель–июльда шериг албан келдиришкенин эрттирерин организастаар сорулга-биле:

Тыва Республикага келдиришкени комиссиязын, Тыва Республиканың муниципалдыг кожуннарынга болгаш хоорай округтарына келдиришкени комиссияларын тургузар.

Костунган чүүлдерни бадылаар:

– Тыва Республиканың келдиришкени комиссиязының составын (кол болгаш курлавыр);

– Тыва Республиканың муниципалдыг кожуннарының болгаш хоорай округтарының келдиришкени комиссияларының составтарын (кол болгаш курлавыр);

– Тыва Республиканың келдиришкени комиссиязының 2022 чылдың апрель–июльда хуралдарының графигин;

– Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларында шериг албанынче келдирер ужурулг хамаатыларга эмчи шинчидилгениң талазы-биле комиссияларны эрттирер графигин;

– 2022 чылдың апрель–июльда шериг албанынче келдирер ужурулг хамаатыларга стационарлыг шинчидилге база эмнээшкенин чорударына аңгылаан медицина организацияларының даңзызын;

– Тыва Республиканың муниципалдыг кожуннарынга болгаш хоорай округтарына 2022 чылдың апрель–июльда шериг албанынче келдирер хамаатыларга хемчеглер дугайында чурттакчы чонну медеглээриниң планын.

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы хамаатыларга шериг албанынче келдиришкенин чорудуп турар үеде ук ведомствога чагыртыр медицина организациялары-биле кады:

– 2022 чылдың апрель–июльда келдиришкенин үезинде хамаатыларга эмчи шинчидилгениң талазы-биле комиссияларны эрттирер графиги эзугаар, Тыва Республиканың муниципалдыг кожуннарында чедишпейн турар специалист эмчилерни чорударын организастаар;

– Тыва Республиканың Шериг комиссариатының республиканың чылда пунктузунга чедишпейн турар специалист эмчилерни, ВИЧ, РВ болгаш гепатиттиң «В» биле «С» маркерлерин хынаар дээш, хан алыр лаборантыларны чорудар;

– Шериг албанынче келдирер ужурулг хамаатыларга эмчи шинчидилгенин эрттирери-биле, специалист эмчилерни, лаборантыларны чугула эм-таң, медицинаның дериг-херекселдери, көжүр чорур рентген аппарата болгаш эт-хөреңгизи-биле хандыраарын организастаар;

– Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларында эмчи албан черлери болгаш Тыва Республиканың эмчи-профилактиктиг албан черлери 2022 чылдың чазын шериг албанынче келдирер ужурулг хамаатыларга стационарлыг шинчидилге болгаш эмнээшкенин чорудар медицина организациязының даңзызы эзугаар, шериг албанынче келдирер ужурулг хамаатыларга халас эмчи шинчидилгенин (эмнээшкенин) эрттирер, халас стационарлыг (амбулаторлуг) эмчи шин-

чилгезин (эмнээшкенин) хереглеп турар хамаатыларны чорудуп, тускайлаттыг эмчи дузазын чедиреринге чугула херексаны-биле оруннарны аңгылап бээр.

4. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы:

– Шеригже келдирер назылыг болгаш өөредилге албан черлеринден үндүрткен аныяк-чалыы оолдарның дугайында ме-дээлерни Тыва Республиканың кожуннарының база Кызыл хоорайның шериг комиссариаттарына 2022 чылдың апрель 1-ге чедир бээрин хандыраар;

– студентилер өөредилгезин доозупканда, оларның барымдаалыг саазынынга Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының шериг комиссариаттарына демдеглеткен деп чүүлду кириер.

5. Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызы хамаатыларга шериг албанынче келдиришкенин эрттирер турар үеде:

– Тыва Республиканың Шериг комиссариатының чылда пунктузунга кижизидилге ажылының база культура-массалыг хемчеглерниң планын боттандырып турда кады ажылдажылганы чорудар;

– шериг албанынче келдирер ужурулг хамаатыларга артистерниң, бот-тывынгыр уран чогадыкчы коллективтерниң ыр-шоор күүселдезин, Чепсектиг Күштерниң хоочуннарының, интернационалист-дайынчыларның сөс ап чүве чугаалаарын организастаар.

6. Тыва Республиканың Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы «Тываның эр улусунун дүрүмүн» парлап кылыр, шериглерни Тыва Республиканың Шериг комиссариатының чылда пунктузундан Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринче чорудуп турда, «Тываның эр улусунун дүрүмүн» бээрин Тыва Республиканың Шериг комиссариаты-биле кады организастаар.

7. Сүмелээр:

Шериг албанынче келдиришкенин чорудуп турар үеде Тыва Республикада Иштики херектер яамызы:

– 2022 чылдың апрель 1-ден июль 15-ке чедир (Тыва Республиканың Шериг комиссариатының чагыы база Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларында шериг комиссариаттарының чагыы-биле) шериглерни автомобиль транспортунга организастап чорудуп турар үеде, террорисчи актыларны база экстремисчи илерээшкениннерни бол-дурбас сорулгалар-биле хөй-ниитиниң чурумун болгаш айыыл чок чоруун хандыраар дээш, Тыва Республиканың шериг комиссариатының чылда пунктуларына барып чедер полиция нарядын аңгылаар база чорудар;

– Тыва Республиканың Шериг комиссариатының чылда пунктузунга, ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалдыг районнарында база хоорай округтарында келдиришкенин пунктуларына онза байдалдар тургустунуп келгенде, билдиришкениннер, медеглээр кирген та-варылгаларда, хөй-ниити чурумун үрзэн дугайында дыңнадышкынар келгенде, полиция ажылдакчыларының ол үезинде кээп көөрүн хандыраар;

Тыва Республиканың Шериг комиссариаты:

– 1995–2004 чылдарда төрүттүнген хамаатыларга шериг албан келдиришкенин 2022 чылдың апрель–июльда эрттирерин организастаар;

– шериг албанын эрттирер черлеринче шериглерни чорударын организастаар, шериг командаларына шериглерни хуваап хевирлээш, шериг кезектериниң төлээлеринге оларны дамчыдып бээрин хандыраар сорулгалар-биле Тыва Республиканың Шериг комиссариатының

чылда пунктузунга администрацияның түр үеде штадын тургузар;

– келдирген шериглерниң үдээшкениниң болгаш «Шериг бадар оолдарның хүнүн» эрттирер план-сценарийни Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызы-биле кады ажылдап кылыр;

– Тыва Республиканың Шериг комиссариатының республиканың чылда пунктузунун 2022 чылдың апрель 1-ден июль 15-ке чедир ажылын организастаар;

– Шериг командаларын Абакан хоорайже чорудуп турда, үдеп чедирер ОШАЧКИ – күравтоинспекция ав-томобилин аңгылап бээриниң, орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандырып бээриниң дугайында айты-рыгны сайгарып көөрү-биле, чагыгны Тыва Республикада ИХЯ-ның ОШАЧКИ эргеленинче чорудар;

– «Шериг хүлээлгениң болгаш шериг албанынч дугайында» Федералдыг хоой-луну күүседири-биле холбаштыр, Россия Федерациязының организацияларының база хамаатыларының үндүрген чарыгдалдарының орнун төлеп бээр чу-румунун дугайында» Россия Феде-рациязының Чазаның 2004 чылдың декабрь 1-де үнген № 704 доктаалыга дүүштүр, организацияларының база хамаатыларының үндүрген чарыгдал-дарының орнун төлеп бээрин хандыраар;

– Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларында комиссариаттарында 2022 чылдың апрель–июльда хамааты-ларны шериг албан келдиришкенин белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле ажылдың байдалының анализин кылыр. Хамаатыларның шериг албан келдиришкениниң түңнелдериниң ду-гайында медеглээрни, улаштыр Россия Федерациязының Камгалал яамызынче чорудары-биле, Тыва Республиканың Чазаның 2022 чылдың август 1-ге чедир көргүзөр.

Өнүк хевиринден хамаарылга чокка кандыг-даа организацияларның удуртук-чуларына:

– «Шериг хүлээлгениң бол-гаш шериг албанынч дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыра-ры-биле холбаштыр, Россия Феде-рациязының организацияларының база хамаатыларының үндүрген чарыг-далдарының орнун төлеп бээр чурумунун дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың декабрь 1-де үнген № 704 доктаалыга дүүштүр, шериг албан келдиришкенин-биле хол-башкан хемчеглерни эрттирери-биле, оларның үндүрген чарыгдалдарының ор-нун теледир дээш, чугула документилер-ни Тыва Республиканың кожуннарының болгаш Кызыл хоорайның чогуур шериг комиссариаттарына көргүзөр;

– Тыва Республиканың кожунна-рында болгаш Кызыл хоорайда шериг комиссариаттарының шериг албан келди-ришкенин-биле холбашкан хемчеглерин-ге ол үезинде чедип келири-биле, ээлчег эзугаар келир ужурулг хамаатыларга келдиришкениннерни ажылдап (өөренип) турар черинге чогуур үезинде тыпсырын хандыраар.

Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринче шериглерни байырлыг эзу-биле үдээр дээш, учет-келдиришкенин ажылының талазы-биле чылданы чорударына «Тыва Республиканың Орус культура төвү» күрүне албан чериниң көрүлдө залын бээринге хамаарыш-тыр Кызыл хоорай чагыргазы Тыва

Республиканың Шериг комиссариаты-биле кады ажылдаар.

Тыва Республиканың муниципал-дыг кожуннарының болгаш хоорай округтарының чагырга даргаларына:

– «Россия Федерациязының хамаа-тыларын шериг албанынче келдирер дугайында чурумну бадылаарының дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2006 чылдың ноябрь 11-де үнген № 663 доктаалыга дүүштүр, шериг албан келдиришкенин-биле холбашкан хемчеглерни белеткээринге база эртти-реринге чугула херектиг техниктиг ажил-дакчыларны аңгылап, оран-саваны, ха-рылзаа херекселдерин, транспорт болгаш өске-даа материалдыг чүүлдерни бээр, муниципалдыг кожуннарының болгаш Кы-зыл хоорайның шериг комиссарларының чагыгларын хүлээп күүседир;

– Тыва Республиканың муниципалдыг кожуннарында болгаш хоорай округ-тарында келдиришкенин пунктуларына хамаатыларны чедирер, ол ышкаш Тыва Республиканың Шериг комиссариатының чылда пунктузунга оларны чедирер дээш, шериг албан келдиришкенин-биле холбашкан хемчеглерге үндүрүп аңгылап берген транспорт чүүлдериниң техниктиг байдалын хынаарын база хамаатыларны айыыл чокка дажыглап сөөртүрүн орга-низастаар;

– 2022 чылдың апрель 15-те Тыва Республиканың муниципалдыг кожун-нарына болгаш хоорай округтарына «Шериг бадар оолдарның хүнүн» эртти-рер, Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң шериг албанынче келдир-кен хамаатыларны байырлыг эзу-биле үдээрин организастаар;

– шериг албанынче келдирер назыны четкенде, хоойлу-дүрүмнүг үндезиннери чок хирезинде, 27-харлыгына чедир шериг албан келдиришкенин эртпээн хамаатыларга хамаарыштыр айтырыгны сайгарып көөрү-биле, келдиришкенин комиссияларының хуралын, дараазында келдиришкенин эгелээринге чедир, айда бир катап эрттирер.

8. Күш чок деп санаар:

– Тыва Республикага 2021 чылдың октябрь–декабрьда шериг албанынче 1994–2003 чылдарда төрүттүнген хамаа-тыларны келдирериниң дугайында» Тыва Республиканың Баштыңының 2021 чылдың октябрь 1-де үнген № 496-РГ айтышкынын;

– Тыва Республиканың Баштыңының 2021 чылдың октябрь 1-де үнген № 496-РГ айтышкынынга өскерилгелерни кириериниң дугайында» ТР-ниң Башты-ңының 2021 чылдың ноябрь 8-те үнген № 604-РГ айтышкынын.

9. Ук айтышкынын «Тувинская прав-да» биле «Шын» солуннарга парлаар, информация-телекоммуникациялыг «Интернет» четкизинде «Эрге-хоойлу медеглээриниң албан эзу интернет-пор-талына» (www.pravo.gov.ru) база Тыва Республиканың албан эзу сайтызынга чарлап салыр.

10. Ук айтышкынын күүселдезинге хыналданы Тыва Республиканың Башты-ңының болгаш Тыва Республиканың Ча-зак Аппаратының администрациясында регионун айыыл чок чорунун департа-ментизинге дажыр.

**Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.**

Кызыл хоорай
2022 чылдың март 15
№ 123-РГ

*Тыва Республиканың Баштыңының 2022 чылдың март 15-тен
№ 123-РГ айтышкыны-биле бадылаан*

Тыва Республиканың келдиришкени комиссиязының составы

Кол составы:

Ховалыг В.Т. – Тыва Республиканың Баштыңы–Чазаның Даргазы;

Артына Д.И. – Тыва Республиканың ше-риг комиссары, даргазының оралакчызы;
(Уланчызы 6-гы арында).

(Төнчүзү. Эгези 5-ки арында).

Монгуш Ш.С. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн фельдшери, секретарь;

Комиссияның кежигүннери:

Агбаан А.А. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн невропатологу;

Анжиганов Р.Н. — ТР-нің ИХЯ-ның Оперативтиг-дилээшкін кезээнің талазы-биле полиция даргазының оралакчызы (дугуржулга-биле);

Гачерелия О.С. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн дерматовенеролог эмчизи;

Долганова Н.В. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн психиатры;

Думен-Баир О.Д. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн офтальмологу;

Литовченко О.Б. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн даргазы;

Монгуш С.В. — Россияның ДОСААФ-тың ТР-де регионалдыг салбырының даргазы (дугуржулга-биле);

Нурсат У.Х. — Тыва Республиканың Шериг комиссариатының чанында республиканың ада-ие комитетинин даргазы;

Овсянников Е.Ю. — Үстүү-Енисей округтуң казактар ниитилелинин атаманы (дугуржулга-биле);

Россова О.А. — Тыва Республикада

кижинин эрге-ажыктарының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи;

Салчак И.А. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн стоматологу;

Сандан Э.Ф. — Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика сайыды (альтернативтиг хамааты албанга хамааржыр айтырыглар талазы-биле);

Саны-Хоо Ч.К. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн терапевти;

Седип А.А. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн кезер эмчизи;

Хомушку С.Э. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн отоларингологу;

Храмцов А.В. — Тыва Республиканың өөредилге сайыды;

Шевкуненко А.И. — Кызыл хоорайда хамаатыларны керээ-биле (3-кү разрядтын) шериг албанынга шилиир пунктунун даргазы (дугуржулга-биле);

Югай А.К. — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды;

Курлавыр составы:

Куулар Т.Б. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, даргазы;

Филиппов К.А. — ТР-нің Шериг комиссариатының хамаатыларны шериг албанынга белеткээр болгаш келдирер килдизинин даргазы;

Ондар А.А. — ТР-нің Шериг комиссариатының Шериг-эмчи экспертиза төвүнүн эмчи сестразы, секретарь;

Комиссияның кежигүннери:

Делгер А.Х. — Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Хоорай поликлиниказының» окулист эмчизи;

Донгак А.Б. — Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Республиканың № 1 эмнелгезинин» кезер эмчизи;

Дудуп Ч.М. — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы;

Комарицына С.В. — Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Республиканың № 1 эмнелгезинин» отоларинголог эмчизи;

Коновалов В.А. — Станица «Белоцарское» деп казактар ниитилелинин атаманы (дугуржулга-биле);

Кочаа А.С. — Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Республиканың № 1 эмнелгезинин» кардиолог эмчизи (терапевт);

Леонова И.В. — Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Республиканың кеш-шээр аарыглар диспансеринин» дерматовенеролог эмчизи;

Метелёв Д.А. — ТР-нің Шериг комиссариатының хамаатыларны керээ-биле шериг албанынга шилиир талазы-биле дузалакчызы;

Монгуш О.Д. — Россияның ТР-де ДОСААФ-тың Професионал өөредилге албан чери Кызылдың каттышкан техниктиг школазының даргазы (дугуржулга-биле);

Намдак А.К. — Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Стоматология поликлиниказының» диш эмчизи;

Ондар А.М. — Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Республиканың № 1 эмнелгезинин» невропатолог эмчизи;

Ондар О.В. — Тыва Республиканың Кадык камгалал сайыдының оралакчызы;

Ооржак Ю.О. — Тыва Республиканың өөредилге сайыдының оралакчызы;

Хвостов Д.М. — Кызыл хоорайда хамаатыларны керээ-биле (3-кү разрядтын) шериг албанынга шилиир пунктунун (тестирование биле шериг-профессионал угланышкын талазы-биле) офицери;

Херел А.Н. — ТР-нің ИХЯ-ның Полицияның участок төлээлеринин килдизи болгаш назы четпээннер херектеринин талазы-биле килдис даргазының оралакчызы;

Чокпек А.К. — Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Республиканың психиатрия эмнелгезинин» психиатр эмчизи;

Шивидек А.Ю. — «Аныяк Армия» Бүгү-российжи аныяк-чалыларның Шериг-патриотчу хөй-ниити шимчээшкенинин регионалдыг салбырының штавының даргазы.

ПРОКУРОРНУҢ ХЫНАЛДАЗЫ

Сайгарлыкчыларның акшазын төледип берген

Күрүнениң болгаш муниципалитеттин керээзи-биле кылган ажылының өртек-үнезин үе-шаанда төлөп бээринин талазы-биле федералдыг хоойлужудулганың күүселдезин Тыва Республиканың прокуратуразы доктаамал хынап турар.

2021 чылдың дургузунда 60 сайгарлыкчы керээ ёзугаар күрүнениң болгаш муниципалитеттин 237 ажыг млн. рубль түңнүг чагыын күүсеткен.

Чижээ, Барыын-Хемчиктин кожууннар аразында Эмчи төвүнге 25 сайгарлыкчы керээ ёзугаар эм-таң, аш-чем аймаан эккеп берип турганнар. Олар хүлээнген ажылын күүсеткен-даа болза, чагыкчы өртек-үнезин төлөвээн. 20 ажыг млн. рубль түңнүг өрезин прокуратураның алган хемчеглеринин түңнелинде, төлөп берген.

Керээ ёзугаар ажылды кылып күүседип каарга, телевинин чогуур хуусаазында бербээн таварылга бүрүзү-биле прокурорлар хемчег ап турар.

Сайгарлыкчыларның эрге-ажыын камгалаар сорулга-биле республиканың прокурорлары 52 негелде бижикти кириген. Ооң түңнелинде албан-дужаалдыг 39 кижиге дисциплинарлыг харысалгага, а 18 кижиге 180 ажыг муң рубльга торгаадып, административтиг ялага онаашкан.

Бо адырда хыналдалар уламчылап турар.

И.А. ОЮН,
Республика прокурорунун улуг дузалакчызы.

ИХЯ ДЫҢНАДЫП ТУР

Сес миллион бюджет акшазын оорлаан

Кызылдың Аныяктар өргээзинин тудуун кылып тургаш, бюджеттен сая-сая акша оорлаан таварылганы республиканың ИХЯ-зы биле Россияның Тывада ФСБ эргелели оперативтиг-дилээшкін хемчеглерин эрттирип турган үеде илереткен.

Документилерде кылбаан ажылын кылган деп, чок дериг-херекселди бар деп, ажылгаан материалдарында карыштактыг медээлер бижип каанын ТР-нің Федералдыг казна эргелелинин хыналдазы тодараткан.

Тудуг ажылдарын кылып турган организацияның удурткучу чарыгдалынын, кылган ажылдарының дугайында мегелеп бижээш, акша-хөреңгини бодунга шижээдип турганы истелге үезинде билдинген.

Хурааттыг даштыкы автомобильдеринин бирээзи.

Материалдыг когаралдың орнун эгидери-биле, каразыттырган кижинин өнчү-хөреңгизин хураарының дугайында истекчинин судче кириген дилээн Кызыл хоорайның прокурору деткээн.

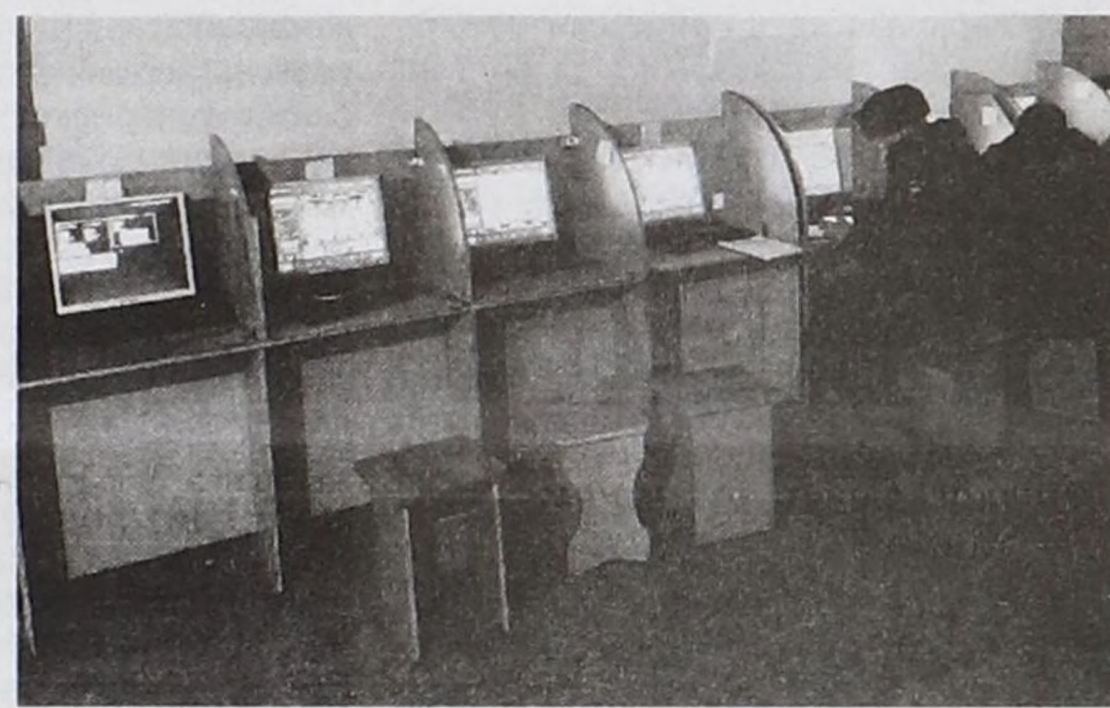
ТР-нің Кызыл хоорай суду дилегни хандырган. Судтун шиитпири-биле 1,5 млн рубльди, аар өртектиг беш автомобильди хураган. Транспорт өнчүнү албан ёзу-биле төрелинин адында бижидип кааны билдинген.

Россияның Кеземче дүрүмүнүн 159-ку чүүлүнүн 4-кү кезээнде көрдүнгөн «Онза улуг хемчээлдиг бузурукчу чорукту үүлгеткени» деп кеземче херээнин истелгези уламчылап турар.

Оюн залының ээзин дилеп турар

Россияның ИХЯ-зының Кызыл хоорайда эргелелинин экономиканың айыыл чогуунун болгаш коррупцияга удур килдизинин ажылдакчылары Кызылдың Московская кудумчузунда оюн-тоглаа черинин хоойлуга дүүшпес ажыл-чорудулгазын соксаткан.

Ойнаар автоматтар залын улус караанга билдирбес кылдыр кылгаш, ынаар чүгле бузурелдиг улусту кирип турган. Аңаа чүгле оператору биле охранныг ажылдап турган.

Чажыт оюн залы.

Хыналданың түңнелинде, 16 компьютер техниканы хавырған. Россияның Кеземче хоойлузунун 171.2 чүүлүнде көрдүнгөн «Азарттыг оюннарны хоойлуга чөрүштүр организастааны болгаш эрттирип турганы» деп кем-херектин демдектерин илереткен.

Амгы үеде азарттыг оюннар организастаан болгаш аңаа киржилгелиг улустарны тодарадырыңче угланган оперативтиг бөлүк хемчеглерни чорудуп турар.

Бо фактыга хамаарыштыр хыналда материалдарын Россияның Истелге комитетинин Тыва Республикада Истелге эргелелинче чорудар.

Садып алган телефону ээлиг болган

Эт-хөреңги оорлаар үүлгедиглерни болдурбазынче угланган «Карманик» деп операцияны Кызыл биле Барыын-Хемчик кожууннарга, Кызыл хоорайга полиция ажылдакчылары эрттирген.

Хөй кижиге чыгыр черлерге, садыгларга, автобус доктаамнарынга, чурагайлыг техника хүлээп турар садыгларга, ломбардтарга барып, хыналда рейдлерин чоруткан.

Полиция 640 мобильдиг телефонну дилеп турар. Рейд үезинде оларның он үжүн тып алган.

«Контактыда» деп соцеткиден чарлал номчааш, танывазы кижиден садып алганын алды хамааты тайылбырлаан.

Читкен телефоннарның бирээзин 22 харлыг оол Кызылдың «Гермес» садыгда ажылгалга турган техника садыындан, хоорайның 42 харлыг чурттакчызы «Гаруда» садыг төвүнүн чанынга 5 муң рубль-биле айфонну садып алганын чугаалаан.

«Самсунг А20» маркалыг читкен телефонну «Хеоп 17» деп комиссия садыын хынап тургаш, тып алган. Смартфонну ол садыгга Кызылдың 30 харлыг херээжен чурттакчызы дужааппан болган.

Эт-хөреңги оорлаан кеземче херээн полиция ажылдакчылары истевешаан, ээлиг телефоннарны садып турган кижилерни база дилеп турар.

— Тыва Республикада ИХЯ-ның парлалга албаны.

Динара Баадыр.

Башкы — эң-не хүндүт-келдиг мергежилдерниң бирээзи. Кандыг-даа алдар-аттыг улустуң ындында башкы кижиниң аягы дери бар деп болур. Сөөлгү үеде аныяк-өскөнниң аразында башкыларны үнелевес, хүндүлевес чорук бар апарганы чажыт эвес. Ынчангаш республиканың аңгы-аңгы булуңнарында башкыларның ажил-ижи болгаш ал-боду биле таныштырар-дыр бис. Бо удаада Эрзин кожуунуң Кызыл-Сылдыс ортумак школазының аныяк башкызы Динара Баадырны силерге сонургадайыл, эргим номчукчу.

Мөңгүн медаль болгаш кызыл диплом

Бөгүнгү маадырывыс Динара Баадыр 2021 чылда Тываның күрүне университетиниң физика болгаш математика факультетин кызыл диплом-биле дооскан. Кызыл диплом кандыг-даа студент кижиге согур-душ бооп чедип келбес, кижиниң кызыл күжүнүң көргүзүкчүзү. Эрзин суурга ажилдакчы өг-бүлениң үш дугаар төлү болуп төрүттүнген Динара бичиизинден-не өскөлдөрдөн ылгалып турар угааны, өөрөдиге салымныг кыс турган. Чүгле өөрениринге сундулуг эвес, а хөй-ниитижи, уран чүүлге-даа, спортка-даа, өөрөдиге-даа сонургалдыг, кандыг-даа хемчеглерден чыда калбас, идепкейжи. Кожуун болгаш республика чергелиг эртем-шинчилел конференцияларына, олимпиадаларга, спортчу маргылдааларга доктаамал кижип, кезээде шаңнал-макталдыг черлерни ээлеп чораан. Ынчангаш Динараның Кызыл-Сылдыс ортумак школазын 2017 чылда мөңгүн медальдыг доосканы чөптүг.

Аныяк башкы амгы үеде төрөөн школазында математика башкылавышаан, чедиги класстың удуртукчу башкызы болуп ажилдап чоруур. Дээди эртемни чедип алгаш-даа, ол өөрөдигезин уламчылап, ТывКУ-нуң баазазында-магистратурада бот-өөрөдиге-

Бурунгаар үзел-бодалдыг аныяк башкы

биле улаштыр билиг чедип ап турар.

Төрөөн школазының өмүнээзинден «Аныяк специалист» деп программага киришкеш, ТР-ниң Баштыңының грантызынга төлөпиг болуп, 150 муң рубль акшаны деткимчеге алган. Ол дээрже аныяк башкының шын мергежил шилип алганының база бир бадыткалы-дыр. Шаңнал-макталды, деткимчени кижиге ажилына сеткилинден бердинип тургаш алыр дээрзи билдингир. Динара Баадырның амыдырал-чуртталгазындан, чедишкениннен алгаш көөргө, ол салган сорулгазынга тура-соруктуг кыс.

— Башкы мергежил шилгезиниң төөгүзүн чугаалап бээр силер бе, Динара Павловна?

— Бичиимден тура дуңмаларымны башкылап ойнаарына ынак турган мен. Ынчангаш башкының ажилын сонургап чорааш, чоорту келир үеде мергежилм кылдыр шилип алган мен. Школага эң-не ынак эртемнеримниң бирээзи математика турган. Ынчангаш кайы факультетке дужаап кирерил, кандыг эртемни шилип алырыл деп муңчулушкун мээң мурнума турбаан.

— Өөреникчилериниң кичээнгейин хаара тудуптар арга башкы бүрүзүндө бар боор аа, башкы?

— Ийе, башкы бүрүзүнүң бодунуң чажыт аргалары турары чугаажок. Мен эге дээрзиде чаа ажилдап эгелээш, янзы-бүрү аргаларны аягылап шенээн мен. Чоорту өөреникчи бүрүзү-биле канчаар чугаалажырын, ажилдаарын билип эгелээр боор чорду. Амгы үеде өөреникчилер-биле ажил үезинде чурум тударда, амыдыралдан чижектер аягылап, чугааны чорудар апарган мен. Ажынып, кончуттунарының орнунга чижектерге көргүзүп, тайылбырлап эгелээрге, эки деп билип алган мен. Аныяк башкының арга-дуржулга ки-

ринге хоочун коллегаларның база салдары бар боор чорду. Оларның чагыг-сүмези, боттарының эрткен оруунуң ужуралдары база рольду ойнаар.

— Уруглар бажыңга онаалгазын кылып, өөрөдиге сонургалдыг болзун дээр болза, чүнү кылырыл?

— Хүн чурумун сагыры — эң-не кол чүүл. Ынчангаш бичи, уругларны хүн чурумун сагыр кылдыр эгезинден тура өөрөдип алыры чугула. Оон ыңай онаалганы шын, меге-даа болза, ыяп-ла кылыр кылдыр чаңчыктырары чугула.

— Силерниң ажилдап турар школарда амгы үениң негелдези-биле дериттинген класстар бар бе? Школа силерге ажилдаарыңа эпиг байдалдар тургузуп берип турар бе?

— Ийе, бар. Ийи класс амгы үениң дериг-херекселдери-биле дериттинген. Ында ноутбуктар болгаш принтерлер, интерактивтиг самбыра бар. А арткан сес классты теле-визорлар-биле дерээн.

— Сөөлгү үеде ада-иелер ажы-төлүн хоорай школарына өөрөдиге апарган. Ооң чылдагааны чүдөл?

— Уругларның чугаазының сайзыралы болгаш культуразы бедик деңгелде болзун дээш, ада-иелер ажы-төлүн хоорайже өөрөдип алыксаар. Хоорай биле көдээ школаның ылгалы чүгле өөреникчилериниң санында. Хоорайда бир класста, эвээш дизе, 25–30 уруг өөренип турар болза, суурда 8–10 хире. Кижиге бодаарга, эвээш уруглар аразына ажы-төлү өөрөдип алыр болза эки ышкаш. Ынчалза-даа чамдык ада-иелерниң шиитпирлеп алыры сагыш ышкаш эвес болур. Мен бодаарымга, ол бүгү уругнуң өөренип турар черинден улуг хамаарылга чок. Чугаа сайзыралын болгаш культураны өске аргалар-биле сайзырадып болур. Чижээлээрге, орус, тыва дылдарга

хөй номчуттунар. Дыштанылга үезинде ыңай-бээр чорудар дээш оон-даа өске.

— ТР-ниң өөрөдиге сайыдының медеглээни-биле алырга, Тывада 175 школаның 100-зүндө өөрөдигениң шынары кудуку деңгелде болуп турар. Кандыг чылдагаан-биле ол даңзыже школар кире берген деп санаар силер?

— Сөөлгү үеде хамчык аарыгның негтерээни-биле шупту школарның өөреникчилери бажыңнарындан өөренип турганын билир бис. Бажыңдан өөренири биле школага кээп өөренири көңгүс ийи аңгы хевир-дир. Ындыг өөрөдигениң база салдары бар деп бодаар мен. Ынчалза-даа бүгү чүве чүгле оон хамаарышпас. Школа бүрүзүнүң чылдагааннары аңгы-аңгы. Кол чылдагаан ада-иениң-даа, өөреникчилерниң-даа өөрөдиге хамаарылгазы кошкак апарган деп бодаар мен. Уруглар кичээл үзүптер таварылгалар тургулаар. Ону дөзүңгө чедир шыңгыы сайгарбазының уржундан база бооп болур. Бирде өг-бүлөде социал байдалдан, бирде өөренир хөңнү чогуңдан дээш хөй-ле чылдагааннар турар.

— Өөрөдигениң шынарын бедидер дизе, кандыг ажилдар кылыр болза эки деп бодаар силер?

— Ада-ие, өөреникчи, башкы — ожукутун үш дажы дег, өөрөдигениң шынарын экижидеринге улуг рольду ойнаар. Школа биле ада-иениң аразында харылзааны күштөлдирер.

Хөй кезинде социал байдалы берге өг-бүлелерниң уругларының өөрөдигези аскай бээр чажыт эвес. Ынчангаш шак ындыг өг-бүлелер биле сырый ажилдаар. Ада-иени школаже хаара тудар, уруг-дарыының өөрөдигезинге сонургалды оттурар. Оларны янзы-бүрү класс шактарына чалаар азы кады бир-ле

хемчеглерни эрттирип организаастаар болза, ада-иениң, башкының, өөреникчилерниң харылзаазы быжыгар.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларына (ОГЭ, ЕГЭ) уругдары-биле кады белеткенир, ажы-төлдүң хей-аъдын көдүрер, бүгү талазындан (моральдыг, психологтуг) деткимчени көргүзөр. Ол ышкаш уругларның өөрөдигезиниң шынарын бедидер дээр болза: бирээде, хүн чурумун шын тургузары чугула. Ийиде, онаалгаларын шын организаастаары. Үште, уругну бот-башкарылгага өөрөдир.

Башкының шынарлыг кичээлдери база кол рольду ойнаар болбайн канчаар. Бир эвес башкы кижиге кичээлдерин уругларга сонурганчыг кылдыр эрттирер болза, кандыг-даа уругнуң хей-аъды бедип, өөрөдиге сонургалы оттуп келир.

Ортумак класстарга Бүгү-российжи хыналдаларны (ВПР) болгаш чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын (ОГЭ, ЕГЭ) дужааганындан база хамаарылгалыг болур деп бодаар мен. Уругларның база ада-иелерниң өөрөдиге хамаарылгазы арай багай бооп турар. Хостуг үени өскээр чарып турар. Школаларга уругларны янзы-бүрү бөлгүмнерге хаара тудар болза эки. Социал байдалы берге өг-бүлелерде уругларга оргтехника-биле дузалажыры база чугула. Чүге дээрже орулгазы эвээш өг-бүлелер ону садып шыдапас. Бо сөөлгү үеде нацпроект езугаар школарга хөй компьютерлер, ноутбуктар берип турар, оларны-даа болза өөреникчилерге бажыңнарына берип, боттарының билиин бедидер талазы-биле ажилды чүге чорудуп болбас деп. Бажыңдан өөренип турда, компьютер, ноутбук чок уруглар арай бергедээшкнне таваржып турган. Ол ышкаш кошкак өөреникчилер-биле башкылар эки сырый ажилдаар, бир-ле идигни бээр ужурлуг.

Айдың ОНДАР.

Чуруктарны маадырның архивинден алган.

ӨӨРЕДИЛГЕ

Шеригниң дээди өөредилге черлеринче документилер хүлээп алышыккынынга чедир барык үш ай арткан. Эрткен чылын чаңгыс аай күрүне шылгалдазының (ЕГЭ), күш-дамыр белеткелениң болгаш профессионал шилилгениң түңнелдери-биле Тывадан 38 оол, 4 уруг шеригниң дээди болгаш ортумак 17 өөредилге черлериниң курсантылары болганнар.

Шериг херээн өөренип алайын...

Школачы чылдарындан тура кандыг элээди кижини ужурунун азы танкисин идик-хевин сагыжында бодунга хемчээвейн чораан деп. Амгы үеде шериг эртем чүдөн артык хереглелдиг. Бо хүннерде 35 россияжи шериг өөредилге чери 276 мергежилге курсантыларны белеткеп турар. Ындыг өөредилге черлери харысалгалыг, соругдаанынче чүткүлдүг, кадык мага-боттуг болгаш быжыг тура-сорукутуг оолдар, кыстарны манап турар. Шеригниң дээди өөредилге черлеринче кирип алыры оюнчук эвес бол, болдуна бээр чүүл-дүр. Амдан эгелеп шылгалдаларга күженишкенин белеткенип, күш-дамыр сайзыралын чорудуп эгелеңер.

Дужаап кирип алыры-биле, дараазында хөделишкенин — базым бүрүзүнүн инструкциязын силерге сүмеледивис.

1-ги базым.

Шеригниң кандыг дээди өөредилге черинче кирип алыр деп турарын тодарадыр

Уланышыккыны шилип ап, Россия Федерациязының Камгалал яамызының www.mil.ru деп сайтында силерге тааржыр институтту тып ап болур силер.

«Хамааты дээди өөредилге черинде эртем» деп кезекте (www.vuz.mil.ru) дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң картазы бар, ынаар киргеш, чогуур хоорайны тып алгаш, картаны таварыштыр өөредилге чериниң сайтынычте кире бээр.

Өөредилге албан черлериниң сайт бүрүзүндө «Дужаап кирип турарларга» (абитуриентилерге) деп эге бар болур. Ында 2022 чылда өөредилге черинче дужаап кирериниң дүрүмнерин болгаш кирериниң шылгалдаларының даңзызын бирден бирээ чокка тайылбырлап бижээн. Ол-ла сайтыдан дужаап кирип болур олуттарның сан-чурагайларын база дужаап кире берип болурунга чугула херек баллдарның чижек хемчээлин тып ап болур.

2-ги базым.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын (ЕГЭ) дужаар

Албан негеттинип турар болгаш дузалал кылдыр шилитти-нер эртемнерге шылгалдалары ыяап-ла дужаар апаар силер. Камгалал яамызының өөредилге черлериниң хөй нурузу орус дылга, математикага, физикага болгаш ниитилел эртеминге шылгалдаларны негеп турар болур.

Чижээлээрге, Россияның Камгалал яамызының Дээди университетинде 2021 чылда баллдарның эң эвээш саннарынга негелделерни парлаан.

«Национал айыыл чок чоруктуң эрге-хоойлу хандырылганы» деп мергежилге хүлээп алырының мөөрейинге киржир дизе, орус дылга 50 балл, төөгүге 48 база ниитилел эртеминге 50 балл эргежок херек. «Шериг журналистикаже» дужаап турарлар орус дыл болгаш литературага 40 баллдан, төөгүге 35 баллдан эвээш эвес көргүзүлгелерни шылгалдаларда көргүзөр ужурулуг. «Шериг үрер хөгжүм оркестрлерин дирижерлаары» деп мергежилче дужаап кирип турарлар орус дылга, орус литературага база төөгүге 40 баллдан эвээш эвести көргүзөр ужурулуг, оон аңгыда, профессионал болгаш чогаадылга уланышыккыны ийи немелде шылгалданы дужаар. «Шериг-политиктиг ажил» деп мергежилче дужаап кирип турарлар болза, ниитилел эртеминге — 45, орус дылга — 40, төөгүге — 35 баллдыг болур ужурулуг.

Чижээ, С.М. Киров аттыг шериг-медицина академиязынче дужаап кирип турарлар химияга (адыр аайы-биле эртем) — 50, биологияга — 50 база орус дылга 50 баллды көргүзөр ужурулуглар...

3-кү базым.

Белеткенип эгелээр

Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларындан аңгыда, күш-дамыр белеткелинге иштиги шылгалданы база ыяап-ла эрттирер. Ол дараазында нормативтерден тургустунган болур.

Оолдарга:

- 100 м маңнаары (11,8 секунд дээш 100 балл);
- 3 км маңнаары (10,30 секунд дээш 100 балл);
- турникке тырттынары (30 катап тырттынганы дээш 100 балл);
- 100 м эштири (чүгле чамдык өөредилге черлеринде).

Уругларга:

- 100 м маңнаары (14,8 секунд дээш 100 балл);
- 1 км маңнаары (3,40 секунд дээш 100 балл);
- белден тура бурунгаар доңгаяры (55 катап доңгайганы дээш 100 балл);

Шеригниң дээди өөредилге черлеринче кирериниң статистиктиг сан-чурагайы чүнү көргүзүп турарыл дээрге, дужаап кирип турар кижиниң чаңгыс аай күрүне шылгалдазында баллдары чеже-даа бедик бол, дужаап кирип турарларга күш-дамыр белеткел негелделерге дүүшпес болгулаар. Чижээлээрге, физикага 45 баллдыг-даа болза, турникке 10 катап безин тырттынып шыдавас боор. Ындыг болганда, күш-культурага белеткелди январьдан-на эгелээни дээр. Күш-дамыр сайзыралы база эки белеткел чокта шылгалдалар эртип алыры берге-ле!

4-кү базым.

Баш бурунгааргы шилилгени эртип алыр

Шилилгени эртерде, чурттап турар чериниң аайы-биле шериг комиссариатынга апрель 20-ден орайтаваанда документилерни дужаар. Бир эвес күрүне чаңгыс-биле холбашкан негелделерлиг институтче дужаап турар болзуңарза, апрель 1-ден орайтавас. Билдиришкениге бодуңарның дугайыңарда кол медээ-дыңнадыгларны, дужаап кирер деп турар институтуңарны база мергежилицерни айтып калыңар.

Билдиришкениге дараазында документилерни кожар:

- төрүттүнгениң дугайында херечилелдин азы кижини шынзыдып турар өске документиниң, хамааты эрге-байдалын көргүскениң хоолгалары;
 - допчу намдары;
 - ажилдап, өөренип азы албан хаап турары черинден характеристика;
 - эртемниң дугайында күрүнениң үлегер-майының документизиниң хоолгазы;
 - 4,5 x 6 см хемчээлдиг, бөрт чокка тырттырган үш фото-чурук
 - дээди болгаш ортумак профессионал өөредилге черлериниң студентилеринге — өөренип азы өөренип турганының үе кезиндээниң дугайында шынзылга.
- Билдиришкениге эргежок чугула айтыр чүүлдер:
- фамилиязы, ады, адазының ады (бар болза);
 - төрүттүнген чылы, айы, хүнү;
 - хамааты эрге-байдалының дугайында медээ-дыңнадыг;
 - кижини шынзыдып турар документиниң реквизиттери (оон иштинде ону кажан база кым ты-высканыл деп медээни айтыр);
 - эртемниң дугайында база ону бадыткап турар доктааткан үлегер-майыктың документизиниң дугайында медээ-дыңнадыг;
 - почта адреси база (азы) электроннуг адрес (дужаап

кирип турар кижиниң күзээни эзуугаар);

- шеригниң дээди өөредилге чериниң ады;
- чедип алыр деп турар мергежилициниң ады;
- дужаап кирип турар кижиде онза эргелерниң бар-чогунуң дугайында медээ-дыңнадыг (онза эргелер барда — ындыг эргелерни бадыткаан документиниң дугайында медээ-дыңнадыгны айтыр);
- чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының дужаалдазының база оон түңнелдериниң дугайында медээ-дыңнадыг (хуу-саазы күштүг болуп турар элээн каш чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының түңнелдери барда, кандыг шылгалдаларның түңнелдерин кандыг ниити билиг эртемнеринге ажыглап болурун айтыр);
- дужаап кирип турар кижиде амы-хууда чедип алышыккынарның бар азы чогуңуң дугайында медээ-дыңнадыглар (барда — оон дугайында медээ-дыңнадыгларны айтыр).

Шеригниң дээди өөредилге черинге өөренип болурун тодарадырда, чурттап турар чериниң аайы-биле шериг комиссариатынга эмчи шинчилгезин база профессионал психологтуг шилилгени эртер.

Май 20-ге чедир дээди шериг-өөредилге черлеринче кириген документилерни, эмчи шинчилгезиниң картазын база профессионал психологтуг шилилгениң картазын чорудар.

Ортумак профессионал өөредилге программаның талазы-биле хүлээп алышыккыны ниити үндезинге барымдаалап чорудар: чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын барымдаалавас, ынчалза-даа дөмей-ле 11 класс доосканының соонда хүлээп алыр.

Шеригниң дээди өөредилге черинге кордакчының амы-хууда херээн ажыдар, аңаа кирген документилерни шыгжаар.

Өөредилге чериниң хүлээп алыр комиссиязы өөренип кирер деп турар кордакчының кириген документилерин сайгарып көргөш, шилиттинген кандидаттарның бадылаан негелделерге дүгжүп азы дүүшпейн турарының, профессионал шилилге эртип болурун азы болбазының дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Хүлээп алыр комиссияның үндүргөн шиитпиринге үндезилеп, шериг албаны эртпээн кордакчыларның аразындан профессионал шилилге эртип болур деп шиитпирни алган хамаатыларны Россия Федерациязының субъектилериниң шериг комиссариаттары профессионал шилилге эртери-биле өөредилге черлеринче чорудар.

Шеригниң дээди өөредилге черлери кордакчыларның профессионал шилилгезин июль 1-ден 30-ге чедир чорудар. Ол бодунче элээн каш чадаларны хаара тудуп турар:

- кордакчының кадыкшылының байдалын тодарадыр;
- психологтуг тест чорудары, аңаа үндезилеп, кадыкшылдың социал-психиктиг байдалын шинчири;
- кирериниң шылгалдалары, оларже ниити билиг белеткелинге шылгалдаларга алган демдектери, күш-культурага норма-

тивтер дужаалдазы болгаш профессионал база чогаадылга шылгалдаларының эрттирилгези (чамдык мергежилдерге) кирип турар.

Дээди өөредилге черинге келгеш, паспортту, шериг билетти, аттестаттың болгаш онза эргелерни база амы-хууда чедип алышыккынарны бадыткаан документилерниң бодун көргүзөр силер.

Профессионал шилилгениң түңнелдери-биле кирип алышыккын конкурзун чорудар. Онза эргелиг кордакчылар кымны-даа мурнай эртер, артканнары бүгү шылгалдаларга алган баллдарының аайы-биле хувааттынар.

2021 чылда эпидемиологтуг байдалдың нарыдааны-биле, Россияның Камгалал яамызының дээди өөредилге черлеринче хүлээп алышыккыны дужаап кирип турарларның регионунда чурттап турар чериниң аайы-биле чорудуп турган. 2022 чылда хүлээп алышыккының кандыг янзылыг эртери бо чылдың апрель айда билдинер.

Шеригниң дээди өөредилге черинче кирип алырының ажык-дүжүү

Шеригниң дээди өөредилге черинде өөредилге чорудулгазы хамааты өөредилге черлеринден ылгалдыг. Силерни кадык-ширин сагылга-чурум, казармага чуртталга база мага-боттуң аар күженишкенин манап турар. Лекциялардан база практиктиг кичээлдерден аңгыда, чыскаал, от база тактиктиг белеткелди эртер.

Өөренип доосканыңар соонда, дээди эртем дугайында диплом-биле кады шериг билетти алыр силер.

Прапорщик база лейтенант эргелиг аныяк специалистерге ажилды магадылаар, (хамааты дээди өөредилге черлериниң доозукчуларынга ажил-иш тыптынары бир-ле чидиг айтырылга болгай). 20 чыл шериг албанының соонда пенсияже үнер, а албан хаап, чурттап турар черинге 20 тонна чедир эт-хөреңгени халас чедирп-дажыглаар эргелиг, чурттаар оран-сава алырынга чигелдерлиг, бедик шалыңныг дээш оон-даа өске.

Ынчап келирге, Төрээн чуртка бараан болуру алдар-хүндүткелдиг-даа, акша-шалың, социал байдал талазы-биле ажык-дүжүктүг-даа. Шилилге чүгле силерниң бодуңардан хамааржыр!

Кайыын немелде медээ ап болурул?

Россия Федерациязының Камгалал яамызының дээди өөредилге черлеринче дужаап кирер айтырыглар талазы-биле:

- шериг учедунга тургустунуп алган чериниң шериг комиссариаттары;
- уругларга: кирип бижиткен чериниң аайы-биле шериг комиссариаттары;
- Тыва Республиканың шериг комиссариатының хамаатыларны шериг албанынга белеткээр салбыры — 8 (394-22) 2-73-98, Кызыл хоорайның шериг комиссариатынга 8 (394-22) 2-74-12 (хоорайның чурттакчылары).

ЧИДИГ АЙТЫРЫГ

“Дуза дилээн кыйгы” бе азы тенек чорук бе?

Суицид (лат. sui – боду бодун caedes – өлүрер дээн). Бо кадагааты сөстүн дыңналыры безин каржы, өске боорда, та чүге-ле чүве ийик, бистиң төрөөн дылывыс аразынче шөлээ-чөпшээрел чок сыңнып киргеш, оон уштунар хамаан чок, улам быжыгланып турарын эскерзе чогуур. Ындыг сөстү ажыглаар байтык, танывас боорувус кай.

Час дүшкени-биле бүгү бой-дус чоорту дирлип, хүннүң чылы күстелип турда, харалаан, ооң чанында амыдыралдың каржы талазы база диргелип турар. Бодунуң амы-тынынга четтинер чорук, ылаңгыя чаксы үеде, 14–15 харлыг назы четпээннер аразында бо-ла болу бээри хомуданчыг. Ол ышкаш 16–19 хар үезинде улустуң бажынга ыңдыг бодаалдар чылдагаан чок черден тыптып турарын эртемденнер шинчилеп үндүргөн. А назы четпээннерниң 10 хуузу бодунуң амызынга четтинерин кезээде бодап чорууру айыылдыг.

Оларның ынчап баарының чылдагаанын, бир дугаарында, “дуза дилээн кыйгы” деп билип алыры чугула. Шак ыңдыг уругларның 90 хуузуна ылаптыг дуза хереглэттинип турарын

улуг улус дарый эскерип билер ужурлуг.

Хөй кезинде назы четпээннер хүндүскү азы кезээки үеде бажыңнарынга бодунуң амызынче халдаарын оралдажып турар. Ол дээрже бир-ле кижилер оларны көрүп кааш, дуза кадыктар ирги бе дээн бодаалдыг каржы базымны кылып турары. Чүгле олар ооң коргунчуг айыылын чедир бодавайн турар. Оваарымча чок базым кылганнарның дөрт дугаары-ла амызынга шынап-ла четтинип турар. Ынчан оларның соондан ада-иези, чоок кижилери халактап артып каарын ол каржыланган назы четпээннерниң кажан-даа меде-реп шыдавазы хомуданчыг.

Ниити турум эвес чорук, чедимче чок сойгалаашкын, бодунуң дугайында хөлүн

эрттир бедик кылдыр санаары – чуртталганың үнезиниң сузун базарыңа эптиг байдалды тургузар. Ооң теви-биле назы четпээннерниң сагыш-сеткилиниң хайныышкыны күстелип, бичии-ле маргыжышкын үезинде бодунуң амызынга четтинер бодап иттирип эгелээр.

Ада-иелер дараазында чүүлду утпаза чогуур: маргыжышкын өөскүп үнген таварылгада ону дүрген соксадыр, боду ыт-тавайн баарын кызыдар, бодунуу шын дээрзин миннир.

Бодун боду чагырып шыдавайн барган үезинде назы четпээннер каржы болгаш дүрген апаар. Ынчан оларның холунга туттунган чидиг херексел, эм аймаа, соңга баартаа – шупту амы-тынга айыылды тургузуп болур.

Амы-тынынга четтинер дээн уругларны эскерип болур чүүлдерни үш бөлүккө чарып турар: **сөс домаандан, аажы-чаңындан, байдалдардан.**

Сөс домаандан эскериглер:

1. Амы-тынынга четтинеринге белеткени берген кижилер, сагыш-сеткилиниң хайныышкыны дугайында бо-ла чугаалай бээр боор;

2. “Мен моон ыңай мынчаар чурттап шыдавам мен”, “амы-тынымга четтинер мен” деп дөрт өлүм дугайында чугаалаарындан кортпас апаар;

3. “Кымга-даа моон соңгаар анчыг болбас мен”, “мен дээш моон соңгаар дүвүрөөс сен” деп ойзу-кыйзы чугаалап эгелээр;

4. Бодунуң амызынга четтинген дугайында хөй баштактанып эгелээр;

5. Өлүм дугайында орта эвес сонуургалы көвүдээр.

Аажы-чаңындан эскериглер:

1. Бодунга үнелиг чүү-хөөзүн үлөп, эгелеп каан чүүлүн дүрген

доозарын кызыдып, эрте-шагда көрүшпези улус-биле эптежи, найыралдажып эгелээр.

2. Хенертен дараазында эскерлишкыннерни көргүзүп эгелээр:

- чемни – эвээшти азы хөлүн эрттир хөйну чип эгелээр;

- уйгузу – көвүдээр азы шуут чидер;

- даштыкы хевири – чуттуг апаар;

- өг-бүлезинден, эш-өөрүндөн болгаш өске-даа улустан хоорук апаар.

3. Харыксыргай байдалын, күш чок болгаш шуут чөгөл төнгенин көргүзөр.

Байдалдардан хамаарылгазы:

1. Эш-өөр чок, бодун кызгадаткан деп санап чоруур социал байдалы хагдынчак апарганда;

2. Турум эвес байдалда чурттап турар (өг-бүлезинде шыңгы сандараашкын – ада-иезиниң олче азы бот-боттарының аразында багай хамаарылгазы; боду ийикпе азы ада-иези араганың аспаанче кире берген болза);

3. Күш дөгээшкынниг, сексуалдыг азы эмоционалдыг күчүлелден когараан деп билип чоруур;

4. Мурнунда база ыңдыг шенелде кылып турган;

5. Эш-өөрүнүн аразындан азы өг-бүлезинден бир-ле кижиниң амызынга четтингениниң салдары;

6. Аар качыгдалга таварышканда (чоок улузун чидирген азы ада-иезиниң чарлыышкыны);

7. Бодунга хөлүн эрттир шүгүмчүлөдиг хамаарылга.

Назы четпээн уругларның аажы-чаңында үстүндө айыткан барымдаалар эскертингир апарган таварылгада ада-иелерге сүмелер:

1. Кончуг кичээнгейлиг назы четпээн уруунарны дыңнап, ооң-биле чоок чугаалажыңар. Ооң чугаалап шыдавайн турар нарын айтырып билип алырын кызыдыңар.

2. Уругнуң шиитпир хүлээп турары кайы хире шыңгызын билип алыңар. Бир эвес амы-тынынга четтинер дээни чугаа кырында эвес, а тодаргай болза, байдал чидиг дээрзин билип, дарый хемчег алганы дээр.

3. Сагыш-сеткилиниң саймааралының ханызын билип алыңар. Назы четпээн кижилер дыка нарын байдалдарны чурттап эртип тургаш-даа, амызынга четтинерин бодавас. А чамдык таварылгаларда бичии депресия соонда, хенертен идепкейи көдүрлүп, тура дүшпейн, ажилдаары көвүдээр. Бо таварылгада дүвүрелди оттуруп, кичээнгейлиг болур болза эки.

4. Уругнуң бичии-даа хомудалдарын эрттирбейн, кичээнгейлиг болуңар.

5. Уругдан чүге амы-тынынга четтинер деп турарын дөрт айтырыптарындан кортпаңар. Шак ыңдыг айтырыг кажан-даа уругка хора чедирбес, харын-даа уруг сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыгларын үндүр чугаалаар арга тыптып келгенинге өөрүүр боор.

“Кадыкшыл маршруду” кожууннарже үнүп эгелээн

Тываның Кадык камгалал яамызы “Кадыкшыл маршруду” деп губернатор төлөвилелиниң боттанылганын уламчылап турар. Ооң дузазы-биле чедери берге, эмчи специалистери чедишпес черлерде чоннуң кадыкшылының

байдалын хынаар аргалыг болуп турар.

Бо удаада эмчилер бригады Сүт-Хөл кожуунуң Ишкин, Алдан-Маадыр, Суг-Аксы суурларның чурттакчы чонунга эмчи шинчилгезин эрттирген. Оон аңгыда, ол кожуунга көжүп

чоруур чурагайлыг маммография биле флюорография комплекстери база ажылдаан.

Сагындырып каар чүүл, көжүп чоруур маммография биле ФГ-аппараттарны “Кадыкшыл” национал төлөвилел өзугаар бистиң регион алыр

аргалыг болган.

“Кадыкшыл маршрудунуң” бо үнүүшкүнүнүн үезинде эмчилер Сүт-Хөл кожуунуң 440 чурттакчызынга эмчи шинчилгезин кылган: невролог эмчи – 129, оториноларинголог – 102, терапевт – 98, кардиолог – 111 кижини шинчээр. Көжүп чоруур ФГ-аппаратка – 125, маммографияны – 188 кижилер эрткен.

Эмчилер чоннуң кадынын шинчил турган үезинде ханы эмнээшкын эртер ужурлуг азы эмчиниң шинчилгезин уламчылаар ужурлуг чурттакчыларга чүнү канчаарын, кандыг эмнелгеге баарын шуптузун айтып, арга-сүмезин каткан.

Дараазында “Кадыкшыл маршруду” март 23-тен 25-ке чедир Өвүр кожуунга ажылдаар.

Арынны К. МОНГУШ белеткээн.

Чуруктарны интернеттен алган.

Сүт-Хөл кожуун.

"ШЫННЫҢ" почтазындан

Тываның мурнуу чүгүнде Өвүрнүң Ак-Чыраа суурунун девискээринде Көжээ бажында эм-дом болур аржаан бар. Шаг-төөгүден бээр бо аржаанга ол чоок-кавының малчыннары болгаш улуг-бичии чонунуң эмненип, дыштанып турганын мээң өгбелерим чугаалап чораан.

Көктүг-шыктыг Көжээ деп чер бистиң ада-өгбелеривистиң мал-маганын одарладып чораан чайлаа чүве. Чайлагның бажында хая чарындан сыстып үнүп келген аржаан сугну кожавыста моол чон «Ураанхай туматтарының аржааны» деп чугаалажыр турган. Тумат уктуг өгбелеривис аржаанга кирип, эмненип чорааш, чүс ажыг харны назылап келген улус-тур. Оон ыңай аржаанның турар чери бир тускай, тас тайгада аңгы-аңгы адырларлыг, ийи каът бажың дег хаядан үнген база болуп турар. Ол-ла Көжээниң бажында тас тайганы ажа бээрге, Чеди-Хөлдүн, Хендергениң делгемнери база соңгу-мурнуу талазында Дус-Дагның даглары, Моолдун хову-шөлү тода көстүп кээр, кайгамчык-ла чараш оран чүве. Аржаанны долгандыр артышшаанак, өң-баазын чечектер, эм оъттар шуут чаттылдыр үнүп чыдар, адаа талазында ийи-үш дыт база бар. Ылаңгыя артыш хөйү-биле үнүп чыдар оран чораан, мындыг чараш бойдушту камгалап чорза, эки боор.

Бо аржаанны шинчиледип алыр сорулга-биле, химия эртемнериниң кандидады Кара-кыс Аракчаага сумелээримге, бурунгу чылын эртем-шинчилел институтунуң эртемденнерин боду эдертип алгаш, Көжээ бажында аржаанга чедип, үш хонуктуң дургузунда шинчилел ажылын кылып чорутканнар. Бо улуг ажылды кылырынга Сарыг-Хөл суму чагыргазы, суурнуң чурттакчылары база малчыннарының тайгада эртемденнерге ачы-дузазын көргүскени өөрүнчүг болган. Ооң түңнелинде, аржаанда хоралыг бүдүмелдер

Көжээ бажында туматтарның аржааны

чок, эң-не арыг суглуг боорда, Таңдының Уургайлыг (Арголик) аржаанының составына демей-дир деп шинчилелди үндүрген. Бо эртемденнер чайын июль айда Көжээ бажында аржаанны шинчилеп турда, чаъс-чайык чаап, кудай-дээр өскерлип турган деп чоок-кавының малчыннары чугаалап турдулар. Мал-маганын семиртип, чайлагдайп турар малчыннар Владимир Шокар, мээң чээннерим Чаян, Боян Баазаңнар болгаш Кутузов акыйның ажы-төлү база дыка эки дузазын көргүскеннер.

Бичии турумда ада-ием бо аржаанга дыштанырда-ла, мени эдертип алыр чаңылдыг улус, ынчангаш бо дугайында дыка эки билер мен, ол-ла сактышкыннарым таңмаланып артып калган. А өгбелеримниң чугаазы-биле алырга, аржаанга чалбарып кирген чоннуң назыны узун болур, танывазы улуска база көргүспес дээр чораан. Ынчангаш-ла боор, туматтарны

улуг, шыырак дурт-сынның, назыны узун, «Турза узун, тутса мөгө» деп чугаалажыр чүве.

Бо аржаанның дугайында ам бистиң аравыста чок, туматтарның төлөптиг оолдарының бирээзи Мөңге Тас-оол мынчаар чугаалаар кижиге: «Көжээ бажында аалдарга өөм ишти Кулактааевнаны эдертип алгаш, дыштанып чеде бээримге-ле, Бадар кырган-ачай, ачам суглар эртенінде дораан тайгада аржаанынга үдеп чедирер чораан, аныяк улус аржаанга чалбарып, кирип дыштанып алыңар дээш чагыыр».

Мында база ужур-ла бар, туматтар чаа өгленген ажы-төлүн бо аржаанга ыяап-ла эдертип чедирер чаңылдыг улус, оларның салгалдары кадык-шыырак болзун дээш, тайга-таңдызынга чалбарып чораан ужуру бо.

Шынап-ла, арыг суглуг аржаан-дыр, үе-дүптен бээр агып келген, туматтар дыка чүдүүр, камгалаар чораан. Эр-

темденнерниң Уургайлыг аржаанынга демей деп турары база чөп, мен Уургайлыгны 1990 чылдан бээр өөренип, шинчилеп келгеш, Тыва Чазактың Хүндүлел бижиин-даа алдым. Ынчан удуртукчулар аржааннар талазы-биле чоннуң кадыкшылын быжыглаар база назыхарын узадыры-биле он сес кожуунуң девискээринде аржааннарны шинчилээр ажылды чорудар сорулга салган турган. А эртемден Кара-кыс Донгаковна Тываның аржааннарын шинчилээрде, лама башкыларны, хуваанактаар, чарын салыр чаялгалыг хамнарны чалап алыр чорду. Эмчи лама Аян-оол башкы эм оъттар дугайында тайылбырлаар, а тос аржаанны канчаар ажыглаарын караң көрнүр херээжен кижиге кончуг тода көргүскеш, чугаалаарга, келген эртемденнер бижи, демдегеп алыр, дыка ажыктыг. Мындыг ажылды чорудуп, чонга ажыктыг болзун дээш, аржааннарны шинчилеп турары кончуг эки деп бодаар мен. Ынчангаш мен база ада-өгбемниң чурттап чораан чери Көжээ бажында аржаанны шинчиледип, чонумга ажыктыг үүлө-херээмни кадып, салгалдарга дамчыдар сорулгалыг эмчи-дир мен.

Туматтарның бо чүс чыл иштинде төөгүлүг арыннары база уттундурбас болуп артып калган. Эң баштай Чалааты сумузу Улуг-Хем кожуунга хамааржып турган. Оон 1952 чылда Өвүрге кадыккан, Чалаатыга туматтарны Чаа-Суурже көжүргөн. Чүгле 3 өг кайнаар-даа барбас бис дээш, ол-ла чуртунга артып калганнар. 1970 чылдарның ортаа үезинде Чалааты сумузу Тес-Хем кожуунга бактаап кириген соонда, О-Шынаа совхозту тургусчуп, чамдык туматтар аңаа-ла чурттап, мал-маган өстүрүп, кадарып, алдар-аттыг мурнакчы малчыннар болган чүве-дир. Оон элээн чылдар эрткенде, катап Өвүрге кадыктарга, Ак-Чыраа суурга Сарыг-Хөл сумузу тургустунган болуп турар. Чылдар иштинде аай-дедир көжүрүп-

ле турганын олар мынчаар сактырлар, шыдыраа көжүглериңде «шах биле мат» дээн ышкыш, «ту биле мат» деп атта ханы утка-ла сиңген дижир. Шаг төөгүден бээр мал-магандан халбактанып чораан ажылын салгалдарында дамчыдып берген кончуг солун төөгүлүг туматтар-дыр ийин.

Алды айның төңчүзүнде туматтар мал-маганын семиртип, чайлагдайдыр дээш, Көжээ бажынче көжүп чоруп каарлар. Чайладыр малын кадарбышаан, бо аржаанынга чалбарып кирип, дыштанып ап турган. Оон август айда сериин тайгага агаар бойдус сооп эгелээрге, малын сүрүп алгаш, күзеглериңче көжүп бадып кээрлер.

Мээң ада-ием база малчын, аңчы улус чүве. Ачам үргүлчү тайга-таңды кезип, аңнап чоруп каар. Ол чорааш, тайга-сында аржааннарга чедип, кирип ап турган боор. Көжээниң тас бажын ажа бээрге, Хөлчүктүн тайга-сыны чаттылып чоруп каан, ында Хүрегеичи деп аржаан бар чүве. Бо Көжээ бажының база Хүрегеичи аржааннары тайга-сында дужааш чыдар деп эскерер чордум. Төөгүже хая көрнүр чүве болза, Хүрегеичи аржаанның чоогунга чурттап турган Сереп Тумат биле мээң ачам кезээде чарылбас өңнүктөр-дир, кады аңаар чорааннар. Тайга-сынга иелээ аңнап чорааш, Хүрегеичи аржаанынга доктаап, аңаа дыштанып, малгажын чагдынып алыр бис деп, сөөлүңде меңээ чугаалап турганнар. Ол-ла ынчаар аң-мең көрүп, чортуп чорааш, Көжээ бажында аржаанга база дыштанып кээр улус-тур. Ынчангаш-ла ол аржааннарны кончуг эки деп үнелеп турганын сактыр чордум. Бодум база өгбелерим чуртунда аржаанга чай кээрге-ле, чалбарып барып, дыштанып ап чоруур кижиге мен. Чер-чуртувуска камныг болуп, хумагалап чоруулуңар деп аныяк-өскенге чагыым-на бо.

Азиймаа КУУЛАР (Баазаң),
ТР-ниң алдарлыг эмчизи,
күш-ажылдың хоочуну.

Татьяна Билчинмаа – Тываның бирги эмчилериниң бирээзи. Ол Кызыл хоорайга эмчи сургуулун дооскаш, төрөөн Тываның чонунга эмчи дузазын көргүзүп, аарыг-аржыын эмнеп, чүс-чүс херээженнерниң караан чырыткан, дыка-ла хөй чаштарның хин-авазы болган. Тываның чону ону «Билчинмаа эмчивис» деп хүндүлөп адаар турган.

Татьяна Тавакпановнаның өөнүң ээзи Тываның база бир ховар күрүне ажилдакчызы чораан Монгуш Кармаевич Седип. Бо өг-бүлениң улуг уруу Тана Монгушевна башкы эртемниг, күдээзи Тываның ховар дээн эмчилериниң бирээзи, РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Доржу Көк-оолович Куулар. Оларның ийи кызы база дээди эртемниг эмчилер. Улуг кызы Ирина Доржуевна өөнүң ээзи-биле фтизиатр эм-

Билчинмаа эмчининң салгалдары

чилер, Абакан хоорайда ажилдап-чурттап чоруурлар. Бичиизи Белекмаа Доржуевна Кызыл хоорайда Кадыкшылга төвүнүң улуг эмчизи, өөнүң ээзи диш эмчизи. Бо өг-бүлениң уруглары, күдээлери шупту эмчилер.

Бир уруу Зинаида Монгушевнаның уруунуң уруу Алимаа Седи-Базыровна Кызылдың медицина училищезин дооскаш, малчыннар эмнелгезинде 32 чыл дургузунда медресстра болуп ажилдап чоруур. Вера Монгушевна 1972 чылда медицина училищени дооскаш-ла, чонунга бараан болуп, хүндүткелдиг ажилдап чораан. Вера Монгушевна Иймеге, Баян-Талага фельдшерлеп, акушеркалап чорду. Кожуун эмнелгезиниң

хирургия салбырынга дыка үр үе иштинде кезишкениге кижир эмчи сестразы болуп, оон Чыраа-Бажының участок эмнелгезинге эргелекчилеп, бичии уруглар эмчизи болуп ажилдаан. Таптыг-ла 48 чыл ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Вера Монгушевна чаңгысклассчызы Спартак Очур-оолович Ооржак-биле өг-бүлө туткаш, ийи кыстыг, ийи оолдуг. Улуг уруу Айлана садыг-кооперация техникумун дооскаш, кооперацияга ажилдап чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада күш-ажылдың хоочуну. Айлананың ортун оглу мединституттун фармация салбырын дооскаш, Кызылда аптекада провизор болуп ажилдап чоруур. Ийиги

кызы Снежана Спартаковна Чадаананың дугаары 1 ортумак школазында физика башкызы. Ол «Тыва Республиканың тергин башкызы» деп грантының эдилекчизи.

Вера Монгушевна үр чылдар дургузунда дыка-ла эки ажилдап чораан, Чыраа-Бажы суурнуң чону эмчивис дээш дыка хүндүлөп чоруурлар, ажилда-вайн дыштанып олурда безин, дуржулгазы улуг эмчивис дээш, уруг-дарыг дымаалап аарый бээрге, албан Вера Монгушевнаны чалаарлар. Уругларын төлөптиг эртемниг кижилер кылдыр өөредип-кижизидип алган ада-ие чоргаарланып чурттап чоруурлар. Өөнүң ээзи аарааш, чок-даа апарган болза, Вера Монгушевна уругларынга дузалажып, уйнуктарын өстүржүп, карактажып чоруур. Ажы-биле чугаалаарга, Монгушевнанын

чонунга-даа, төрелдеринге-даа, ажы-төлүңге-даа ачы-буяны кончуг улуг болуп турар.

Чоокта чаа Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы Вера Монгушевна Ооржакты «Чөөн-Хемчик кожуунуң алдарлыг эмчизи» деп медаль-биле шаңнааны – улуг өөрүшкү.

Көвей ажы-төлдүг Тываның база бир ховар ажилдакчылары Монгуш Кармаевич Седип, хоочун эмчи Татьяна Тавакпановна Билчинмаа ажы-төлүнүң эмчи-домчу болуп ажилдап чоруурун көргөн болза, дыка-ла чоргаарланыр, өөрүүр турган боор. Чонунга ачы-буянын чедирип чоруур Седиптерниң ажы-төлүңге чүгле экини, ажил-ижинге чедишкенин база эң-не кол чүүл – кадыкшылды сеткилимниң ханызындан күзээр-дир мен.

Хүндүткел-биле,
Виктория ПЮРЮНА.

Хүндүткелдиг башкы-хөгжүмчү

Тес-Хем кожуунунуң улуг назылыг чурттакчылары Василий Николаевич Донгакты эки билдирлер. Чүге дизе ооң амыдыралының аныяк, чогаадыкчы үелери ук муниципалитеттин культурлуг хөгжүлдеси-биле холбашкан.

В.Н. Донгак күш-ажылчы намдарын Самагалдайның уругларның уран чүүл школазынга 1974 чылда эгелзэн. Ол ынчан 21 харлыг, Кызылдың уран чүүл училищезиниң доозукчузу турган. Ажылының баштайгы айларындан эгелзэш, эки специалист деп эш-өөрүңгө үнелди берген. Башкы уругларны баянга ойнап өөредиринден аңгыда, хөгжүм таварыштыр боттарын бүгү талазы-биле сайзырадырынга, чараш чүүлдерге хандыкшылырынга өөредип турган. Чүгле чогаадыкчы, чараш хөөнүг кижиле өзүп келгеш, амыдыралында чедишкенин болур деп чүвени ол ынчан-на билип эгелзэн.

Аныяк башкы баянга башкылаашкын талазы-биле өөредилге-методиктиг литература-ларны номчуп тургаш, тус чер уругларынга тааржыр тускай башкылаашкын аргазын ажилдап кылган. Ук чогаадыкчы дилээшкени үр-түңнелдиг болуп

турган. Ынчангаш Василий Николаевичниң хей санныг өөреникчилериниң аразындан республикада билдингир хөгжүмчүлүккө үнгени ол. Оларның чедишкенинге башкызы чоргаарланып чоруур.

Василий Николаевич уран чүүл школазынга башкылап турда, ада-иелер уругларын ооң баян класынга кириерин кызар турган. Чымчак, биче сеткилдиг, өөреникчилеринге бердинген башкыга уруглар ынак, а оларның ада-иелери ону үнелээр турган. Башкы ада-иелер-биле база харылзааны үспейн чораан. Өөреникчилериниң чедишкенин оларга доктаамал дыңнадып, херек апарган үелерде ада-иелер-биле амыхууда чугаалажып, а чамдыкта ниити хуралдарны эрттирип турганын Самагалдай суурнуң чурттакчылары ам-даа сактыр.

В.Н. Донгак Кызылдан келген артистерниң концерттерин уругларга сүмелеп, оларның хөгжүм херекселдеринге канчаар ойнап турарын тайылбырлаар чаңылдыг кижиле. Ол уран чүүл школазынга башкылап ажилдап чорааш, бодунуң мергежилдин база бедидип, тускай курстарны доктаамал эртип турган.

В. ДОНГАК.

Эки ажилдыг башкыны эш-өөрү, Кызылда удуртукчулар удатпаанда, Самагалдайда уругларның уран чүүл школазының директорунче деп-шиткен. Ол кожууннуң уран чүүл школазының хөгжүлдесинге улуг үлүг-хуузу кирип, кызымак ажилдаан. Улан-Удэ хоорайда Чөөн-Сибирьниң күрүнениң культура институтун 1983 чылда чедишкенин дооскан, дээди эртемниг, эш-өөрүнүң аразында хүндүткелдиг хөгжүм башкызы В.Н. Донгакты Тес-Хем кожууннуң чагыргазының культурак килдизиниң эргелекчизинге томуйлаан.

Ол культура килдизинге удуртукчулап ажилдап тургаш, Самагалдайның уругларның уран чүүл школазынга чаа мергежилдерни, класстарны айткан. Чижээ, уран чүүл болгаш хореография салбырлары,

үрер хөгжүм класы ажиттыган, «Угулзалар» танцы ансамбли тургустунган. Кожууннуң бот-тывынгыр уран чүүл «ийиги тынышты» алган. Ооң чогаадыкчы коллективтери, ылаңгыя «Угулза», «Хаяа» ансамбльдери республиканың чурттакчыларынга эки билдингир апарган. Олар хей санныг чогаадыкчы мөөрейлерниң, улусчу чогаадылга фестивальдарының тиилекчилери болу бергеннер. Шак ындыг бедик чогаадыкчы байдал, чедишкенин чылдан чылче уламчылап турган. В.Н. Донгак боду база янзы-бүрү мөөрейлерге 3 удаа лауреат атты чаалап алган.

Тываның чогаадыкчы делегацияларының составынга Иркутск болгаш Новосибирск хоорайларга тыва улустуң бурунгу уран чүүлүн таныштырып, чедишкенин киржип чораан. ССРЭ-ниң составынга Тыва эки тура-биле каттыжып киргенинден бээр 30 болгаш 40 чылдаан юбилейлеринде тыва уран чүүлүн Москвага эрткен декадазынга база Тес-Хем кожууннуң чогаадыкчы коллективтери-биле киришкен. 1977 чылда Кремльде Съездилер ордунга эрткен Бүгү-эвилелдин бот-тывынгыр уран чүүлүнүң бирги көрүлдесиниң шилиндек концертиниң киржикчизи.

Ол 1980 чылдарның ортаа үезинден эгелзэш, республикада ады алган «Өөрүшкү»

уруглар ансамблинге концерт-мейстерлеп, Кызылдың 2, 9 дугаар школаларына хөгжүм башкылап ажилдап эгелзэн. Профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң «Хүреш» спортчу суртаал бригаданың кежигүнү турган.

В.Н. Донгак билдингир тыва композиторлар, чогаалчылар, шүлүкчүлөр, уран чүүлдүн янзы-бүрү адырларының төлээлери-биле эки таныш. Оларның-биле үр чылдарда кады ажилда-жылганың түңнелинде, тыва композиторларның «Төрзэн черим ырлары» деп номун чырыкче үндүрген. Республиканың танцы ансамбльдери-биле база харылзаалыг ажилдап, оларга чараш, танцыга таарыштырган хөгжүмнерни бөгүңгө чедир бижи-п чоруур.

Уран чүүлге хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы», «Россия Федерациязының ортумак профессионал өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы» аттары В.Н. Донгакка тывыскан.

Тес-Хем кожууннуң чурттакчылары, ада-иелери, чогаадыкчы коллективтери, хөгжүм башкылары күш-ажылдың хоочуну В.Н. Донгак-биле харылзааны бөгүңгө чедир үспейн, аргадуржулга солчуп, сүмележи-п чоруурлар.

Эльвира НАМЧЫН-ООЛ.

Сукпакта бажың-дазылга 20 харлаар

Сукпактын тускайлат-тынган кырганнар болгаш кады кызыгаарлаттынган улустуң бажың-дазылгасы 2002 чылдың март 6-да ажит-тынган, бо чылын 20 чыл оюн демдегледип турар.

Баштайгы даргазынга Алдын Анай-оолович Монгуш томуйлаткаш, ажилдаан. Сукпактын ук бажың-дазылгасы Бии-Хем кожууннуң Хадың сумузуңда бир салбырлыг. Ниитизи-биле 60 хире улуг назылыглар болгаш инвалидтер бо хүннерде кадыын экижидип, эмнедип чурттап турар.

Амгы үеде удуртуп-баштап турар даргавыс Чойганмаа Тюлюшова Лама. 2007 чылдан эгелзэш, бо хүннерге чедир 15 чыл иштинде интернаттын ажил-агыын билдиг удуртуп

турар. Сукпактын тускайлат-тынган бажың-дазылгасында амгы үеде 32 социал ачы-дуза алыкчылары бар. 5-жи – 1-ги, 12-зи – 2-ги, 1-и 3-кү бөлүктүң кады кызыгаарлаттынган улус, 14 кижиле назы-харының аайы-биле келген.

Сукпак бажың-дазылгасы ийи каът, чылыг хандырылгасы – суг-биле. Бирги каътта хөйүнүң чемненир чери, чем, хеп шыгжаар шыгжамырлар, даргаларының ажилдаар өрээлдери, эрттирилге чери, ийиги каътта кызыл-булуң, эмчи сестраларының эмнээшкени өрээли, кырганнарның чурттаар өрээлдери, эр-херээжен улустуң арыглары черлери бар.

Социал ачы-дуза алыкчыларының кадының байдалын дүн-хүн чок көрүп, эмнээшкени

чорудуп турар, бир ниити аарыглар эмчизи, 4 эмчи сестразы бар. Олар хүнде ийи катап эртенкежээ кырганнарның ханының базышкынын, эдидиниң изиин болгаш өске-даа байдалын хынап көрүп турар. Ылаңгыя бедик дуржулгалыг эмчи сестралары Светлана Маадыр-ооловна Доржу, Светлана Мерзлеевна Салчак кырганнарга эвилең-ээлдек чоруун көргүзүп, сеткилиниң ханызындан эмнээшкенин кылып турар.

Арыг-силигн харылап турар бичии эмчи сестраларының ажылы кончуг чымыштыг. Бичии эмчи сестралары – Анай-Хаак Геннадьевна Ооржак, Чечена Николаевна Кара-оол, Руслана Чыскаал-ооловна Сиирин кырганнар боттук дузага чедиринге кезээде белен.

Социал ажилдакчы тускай эртемниглер Дарый Владимировна Чамзы, Алена Борисовна Соном, Чодураа Владимировна Тюлюш хоочуннар болгаш кады кызыгаарлаттынган улуска оларга таарышкан, солун оюннарны ойнадып, шаңналдыг мөөрейлерни эрттирип, янзы-бүрү солун медээлерни дамчыдып номчуп берип турарлар. Хөл-шыдыраа, буга-шыдыраа, шашки, домино ойнап, кызылбулуңда өңнүг дириг-хааржактан (телевизор) кайда чүү болуп турарын сонургап көрүп турар бис.

Хей чылдарда ажилдаан арга-дуржулгалыг, холу чем-зиг паштанчылар – Лада Бай-ооловна Сарыглар, Марина Семис-ооловна Иргит база дузалакчы Зоя Бадыраевна Сарыглар социал ачы-дуза алыкчыларын хүнде дөрт катап амданныг чем-биле чемгерип турарлар.

Херим иштинде 60 кулаш дөрбелчин хемчээлдиг черде ногаа тарыыр шөлүс бар. Чылдың-на ногаа аймаан тарып (огурец, помидор, баклажан, перец, көк-кулча, свекла, укроп, редиска, морковь), чайны өттүр суггарып ажаагаш, күзүн багай эвес дүжүттү ап турар бис. База кыш удур дузааш, сава-лап белеткеп алыр бис. 2021 чылда ногаа тарыыр шөлүсүске бирээзи-ле 16 кулаш дөрбелчин хемчээлдиг ийи шөлдүг чылыг ногаа тарыыр тускай үгекти (теплица) садып берген, ооң ачызында чылыгга ынак ногаалар огурец, помидорну үезинден эрте тарааш, дүжүдүн ийи катап хөйүнү алган бис.

Халдавырлыг аарыгның берге үези турза-даа, бажың-дазылганың эргилээнинден ийлени берген сарапчазын долузу-биле чаартып, чаа материал-биле сарапчаны кылган. Одалга черин амгы үениң чаа

«Теплотрон» деп улуг суугулары-биле солаан болгаш иштиги ажилдарны бир-ийи дугаар каъттарга дозулап, чугайлап, ниитизи-биле эрткен чылын интернатка капиталдыг септелгени чоруткан. 2021 чылда ийи машинаның гараж тудуун эгелеп алган болгаш, бо чылын тудуун дооскаш, ажылгалга кириер. Бажың-дазылганың суг хандырылгасы одаар черден чоруп турар болганындан, хеп чуур чер, чунар-бажың, арыглары бажың турум ажилдап турар.

Интернат ажиттынганындан бээр ажилдаан одакчы – ажилчын Сылдыс Сергеевич Иргитти маңаа онзалап демдеглевес аргажок, чүнү-даа кылыр «алдын холдуг», аар-саар кандыг-даа ажилдарны кыла кааптар.

Херээжен ажилдакчылар, даргавыс Чойганмаа Тюлюшова баштааш, чазын чечек тарырынга кончуг ынак. Бажың-дазылгавыстың мурну чайын чүзүн-баазын чечектер-биле шиметтине бээрге, чаражы кайгамчык. Ыт-кады, инек-караа, кызырак-караа, ранетканың чимизин социал ачы-дуза алыкчылары сонургап чыып чип, хандыларны кылып ап турарлар. Яблоня, хадың, дыт, бежен дөс хады база үнүп турар.

Бажың-дазылгавыста чурум кончуг шыңгы, чурум үрээр, арага-дары ижер болгаш өске-даа багай чүүлдерге сундулуг улус чок. Шупту эп-найыралдыг орус, тыва эгин-кожа бот-боттарыны хүндүлөжип, дузалажып, интернаттын иштиги чурумун сагып чурттап турар бис. Ынчангаш интернаттан үнер-кирер чорук шуут чок деп болур. Ажилдакчыларның-даа талазындан кадрлар солчулгасы колдуунда болбайн турар.

Сорук-оол ООРЖАК.

Сукпак суур.

АМЫДЫРАЛДАН
ЭСКЕРИГЛЕР«КОРМИТЕ
ПТИЦ!»

“Горбачёвтуң үелери” деп адаарывыс чылдарда хей аал чурттаар бажынарның подъездилериниң эжиктеринде азы бажынарның ханаларында мындыг бижикти номчааш, ооң ужу-утказын билбейн, бажым ыжар турган. Ам бистиң аравыста чок эжим харын бажым секпередип, ооң уткузын тайылбырлап берген чүве ийин. “Куштар” дээрге бисти, тываларны, ынча дээр чүве ышкажыл. “Сирилзэн-кавылаан, кезээде “бажы аараан” чоруур тываларны ижиртиңер, чемгеринер деп “маяк”-тыр” деп эжим тайылбырлаан чүве. Шынап-ла, ындыг бижиктиг бажында албан арага садар “адрес” турар боор — шынары хирелиг арага чиижеңеп садып турар кижиквартиразының эжинде бичикөзөнөк хевирлиг ажиткышкылгаш, эжин демир хана-карак-биле дуңзааладып алган болур. Ажы-төлдүг өг-бүлө суг

болза, амыр-чыдын чок халалыг аа? Дун дургузунда соктаңып кээрлерниң саны-даа та чеже чүве. Кара хилинчек-тир ийин. Ооң алыс чылдагаан-барымдаазы — ажык-кончаа, акша-ла ыйнаан.

Ол үелерде эрге-хоойлу камгалаар органнар өйлеп-өйлеп-рейдилер чорудуп, ынча-ынча “адрестерни” хагган бис деп илеткээр. Кезек болганда өске черге чемгерикчи “адрес” чабс соонда мөөгү дег үнө халып кээр. Амындыг “маякты” “Чоннуң оолдарына” көргүзөр болза, та кайы хире амыраарлар.

Кандыг-даа күрүнениң бюджетинде таакпы болгаш арагдары кылыгыларын кирип турар үндүрүглер болгаш чыылдалар сөөлгү звес черни ээлеп турар. Шаандан тура Россия ижер чурт-ла болгай. Петр I хаан безин арагачыларны кезедир дээш оларның хөрээнге аар демир калбаңнааш аскаш безин чадап кагды. Организминде арагага удур камгалал болур фермент чок Сибирьниң, тывалар ышкаш, чоннарын доң спирт оя чип, оон адыртынмас хамаарылгалыг болдурган. Тывалар база ол салдардан адырлып чадап чорлар ийин.

Арагалаар чорук-биле демиселдин аргалары-ла хей, оларның аразында эки-даа, багай-даа дуржулга бар. Маңаа ону чыскаап канчаар. Чүгле эки дуржулганы деткиир, багайын сойгалаар дээрден башка. А шуут чүнү-даа кылбайн, кандыг-даа демисел чорутпайн олуруптар болзувусса, чүдөн дора.

Бир катап каъттар аразында ханада көк фломастер-биле бижип каан “Кури ногу” деп бижик номчаан мен. Бадып бар чыткан тыва оолдан бо чүү дээни ол деп айтырарымга, “Будун тырт” дээн чүве ышкажыл дээн. Аай-бажын мынчага чедир билип чадап каан мен. Ойт тыртар оолдар-даа ынчап турар ирги бе? Шаанда кээшлени “козья ножка” деп, дүрүгге ораап алгаш, тыртар-ла боор чүве. Тенек оолдар ынчаар ораап алгаш, оодун тыртып турбаан бе? Аныктарның дылы-биле “соктунар” дээр ийикпе?

Кижикүрүзү, ооң иштинде эрге-хоойлу камгалаар черлерниң ажилдакчылары база, мындыг тывызыксыг бижиктерни эскерип, оларның чүү дээн ужу-утказын оваарып чоруур болза дээн бодалым-дыр ийин.

Артур ХЕРТЕК.

Чаа ном — «Библиографтыг айтыкчы»

Филология эртемнериниң кандидады, Тываның Гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институтунун (ТГТШИ) эртем ажилдакчызы Полина Серенниң 30 ажыг чылдар дургузунда кылып келген эртем ажил-чорудулгазының түңнелин көргүскен «Библиографтыг айтыкчы» деп ному бо хүннерде чырыкче үнген.

Библиографтыг айтыкчыда Полина Серенниң 1981 чылдан 2021 чылга чедир үнген эртем ажилдары кирип турар. Ооң ажилдарының кол углаанышкыны Россияның болгаш Моолдун тываларының культуразы.

Амгы үениң негелдези-биле ажылгаарына эпиг болур кылдыр чамдык ажилдарның аннотациязын бижип, QR-кодтарын кылган. QR-код айтыкчыларны киригени ажилдың онзагайы болуп турар. Ол ажилды ТГТШИ-ниң ажилдакчызы Долаан Шойдаа кылган.

Номнуң «Фотогалерея» деп кезээн кады ажилдап турар эштеринге тураскаадып бижээн. Ында кирген чуруктар эрткен үениң херечизи болбушаан, ажил-чорудулгазының үе аайы-биле өскерлишкенин көргүзүп турар. Чуруктарны көрүп ора, эртем-шинчилел институтунун ажил-чорудулгазының үе аайы-биле өскерлишкенин, өске черден

келген эртемденнер, чон-биле ужуражылгалары, эрттирип турган конференциялары, чорудуп турган эртем экспедициялары-биле таныжып болур. Үениң өскерлишкенин херечилеп турар чуруктар бары онзагай. Чижээлээрге, институттуң эргиде оран-савазының чанында комсомол эге организациязының кежигүннери, аныяк эртем ажилдакчыларының 1985 чылда тырттырганы өң чок чуруу. Ол ышкаш бирги каъттың бир өрээлинге турган тыва дылдың тайылбырлыг словариның картотеказының өрээли. Бөлүк эртемденнерниң картотека өрээлинде, столунун кырында карточкаларны салып алган чуруктары ол үениң херечилели.

Амгы үеде Кочетов кудумчузунун 4 дугаар бажында, Тываның төөгүлүг эртем төвүнүн эрги оран-савазы чок. Бирги каътка турган картотека өрээли чок. Үениң өскерлигени-биле, саазын карточка-биле ажилдаары ховартаан. Ынчангаш ажилда кирген фото-чуруктар үениң, төөгүнүн херечилели болуп турары ол.

«Экспедициялар» деп кезээнде Тере-Хөлге, Моолда Хомду тываларына бир дугаар чораан экспедициялары дээш өске-даа фото-чуруктары дыка солун.

Полина Сергеевна чурук тырттырарына база сонуур-

галдыг. Ол удаа-дараа фото-чуруктар мөөрейлеринге киржип турган. Ынчангаш номунун бир кезээнде ооң тырттырган фото-чуруктарын кириген.

«Онзагай бүдүштүг Россия» деп мөөрейге «Кадактар» деп чуруун кириштиргеш, «Эдилелдер» деп кезээнге 1-ги черни ээлээн. Сонуургалдыг кижилер «Кадактар» деп чурукту көөр аргалыг кылдыр QR-кодун кылган.

Библиографтыг айтыкчыдан номчукчулар, сонуургалдыг кижилер ажыктыг болгаш солун чүнү билип ап болурул?

Ооң дузазы-биле эртемденниң аңгы-аңгы чылдарда бижээни кандыг-бир темага хамаарышкан ажилдарын дүрген тып, шилип ап болур. Чижээлээрге, «Массалыг информация чепсектери» деп кезээнден делегейниң чоннарының амыдыралын, өзү-чаңчылдарын бижээн солун чүүлдерни кажан, каяа үнгенин тодарадып, билип ап болур. «Ни хао, Маньчжурия», «Дхарамсаланың чаагай сеткилдиг кижилери», «Кыдатта Чаа чыл» дээш оон-даа өске чүүлдерни оон номчуп болур.

Библиографтыг айтыкчы башкыларга, студентилерге, калбак номчукчуга, тываларның культуразын сонуургап чоруур кижилерге ажыктыг.

Чечена НОРБУ,
ТГТШИ-де эртем ном саңының библиотекары.

Чартап

Реклама

Музыкальная передача

“От всей души”

ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ
НА РУССКОМ И
ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ2500
руб.— 1 песня
— 3 фото
— до 70 словПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении в аренду земельного участка **Донгак Ольге Родимировне** из категории земель населенных пунктов, находящихся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Суг-Бажы, ул. Валентина Хажыкы, д. 57 с кадастровым номером 17:04:0102001:610, общей площадью 1037 кв. м., с видом разрешенного использования для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг с 9:00 до 15:00 часов, администрация Каа-Хемского района.

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении в аренду земельного участка **Мунзюкпан Орлане Родимировне** из категории земель населенных пунктов, находящихся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Суг-Бажы, ул. Валентина Хажыкы, д. 59 с кадастровым номером 17:04:0102001:611, общей площадью 1024 кв. м., с видом разрешенного использования для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг с 9:00 до 15:00 часов, администрация Каа-Хемского района.

Школага арыг-шевер булуңун
суд шиитпири-биле кылган

Тоора-Хемниң эге школының бичии уругларының хол чуур, арыглары чери чок, санитар-гигиена негелделерин сагывайн турарын прокурор илереткеш, судче негелде билдиришкени кириген.

Школа социал объект болганда, Бүгү-российи школа болгаш университет сайзырадыр ниитилелдин ажилдап кылганы санитар-гигиена негелделерин сагыыр.

Кижизидилге болгаш өөредилге ажылын хоойлужулга өзугаар таарымчалыг байдалдарга организастаар, хажыт-тынган чүүлдерни чайладыр деп чөптүг шиитпири үндүрген.

Судтуң шиитпири үе хуусаа-

зында күүседириниң, ону тоовайн барганда, чогуур хары-салгага онаажырының дугайын суд приставы школаның удуртулгазына тайылбырлаан.

Тус чер бюджетинден акша-хөреңгени үндүрүп бээрге, школа арыг-шевер булуңунуң дериг-херекселин саткаш, кожуп кылып берген.

Өөредилге организациязынга албан турар ужурул арыг-шевер булуңун чүгле эрге-хоойлу камгалаар органнарның негелдези-биле тургускан.

Тыва Республикада
Федералдыг суд пристав
албанының эргелели.
Р. ДЕМЧИК очулдурган.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.

Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси: 667000.
Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары: С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологияларының болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Енисей эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.
Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860. Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота). Номери парлагаже дужааганы: график өзугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.
СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ: //shyn.ru
ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru
Неделяда тиражы 8680 кезек